

University of Groningen

Meesterwerken met ezelsoren

Parlevliet, S.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Parlevliet, S. (2009). *Meesterwerken met ezelsoren: Bewerkingen van literaire klassiekers voor kinderen 1850-1950*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

7 ‘Nooit zal ik het wagen de dieren te plagen’

Dieren en dierpersonages in de bewerkingen

De wereld van het kinderboek wordt voor een groot deel bevolkt door dieren. Dieren die als mensen spreken en handelen, en dieren die als dier leven, al dan niet met of tussen mensen. In achttiende- en negentiende-eeuwse moralistische kinderboeken was dierenplagen een veel voorkomend thema. En hoewel de moralistische vertelling als genre voor kinderen in de loop van de negentiende eeuw over zijn hoogtepunt heen raakte, zorgden ontwikkelingen op het gebied van natuur- en dierenbescherming ervoor dat het thema niet tegelijk met zijn aanvankelijke gastheer de deur werd gewezen. In hoofdstuk 5 was te lezen hoe de Nederlandsche Kinderbond het verspreiden van ‘meegevoel’ tot morele missie verhief en in haar lijst met aanbevolen kinderboeken titels opnam die dierenplagen zouden bestrijden en dierenliefde bevorderen. Maar er gebeurde meer op het gebied van het dier in het kinderboek. Het genre van het natuursprookje ontstond, waarin dieren, planten, bloemen en bomen een stem kregen en uitdrukking gaven aan het geloof in een bezielde natuur. In dezelfde tijd werd kennis van de natuur een verplicht onderdeel op school en vond het thema ook onderdak in didactische kinderliteratuur. Sporen van deze ontwikkelingen zijn ook in de bewerkte ‘klassiekers’ terug te vinden, bijvoorbeeld in die van *Gulliver’s travels* en de *Reynaert*.

Wanneer Gulliver voor de tweede keer schipbreuk lijdt en aanspoelt op Brobdingnag, wordt hij gevonden door een reuzenboer van het formaat van een kerktoeren en gastvrij ontvangen in diens gezin. Gulliver mag mee-eten, hij krijgt een eigen plaatsje óp de tafel. Onderweg naar de broodplank, een wandeling vol gevaren in de vorm van rondslingerende broodkorsten en andere struikelblokken, grijpt het zoontje des huizes Gulliver bij zijn benen en laat hem hoog in de lucht ondersteboven bungelen. Dat levert hem een opvoedkundige draai om zijn oren van zijn vader op. Gulliver smeekt de man echter zijn zoontje vergiffenis te schenken, niet omdat hij het vergrijp plezierig vond, maar omdat hij bang is voor wat het kind hem nog meer zou kunnen aandoen. Met het formaat van een hamster is Gulliver immers bijzonder kwetsbaar te midden van de reuzen. Bovendien hebben kinderen volgens hem ‘van nature’ de neiging kleine dieren te folteren:

But, being afraid the Boy might owe me a spight; and well remembering how mischievous all Children among us naturally are to Sparrows, Rabbits, Young Kittens, and Puppy-

Dogs; I fell on my Knees, and pointing to the Boy, made my Master understand, as well as I could, that I desired his Son to be pardoned.¹

Alsof het noemen van dit soort kinderlijke ontsparingen jegens dieren jonge lezers op een idee zou kunnen brengen, hebben alle bewerkers deze opmerking weggelaten. Dezelfde procedure heeft een vergelijkbare passage uit de *Van den vos Reynaerde* ondergaan. Nadat Isegrim de wolf, door Reynaerts toedoen, gepakt is door een 'pape' toen hij diens spek wilde stelen, wordt hij vrolijk gemarteld door de kinderen uit het dorp. Ze binden hem een blinddoek voor zijn ogen en een steen om zijn nek, laten de honden op hem los, jagen hem net zolang op tot hij uitgeput is en geven hem zoveel slagen dat hij voor dood neervalt in het gras. 'Doe was dier kindre bliscap groot.'² Maar veel bewerkers hebben de kinderen deze wrede rol ontnomen. Andriessen (circa 1900) veranderde 'die kindre van den dorpe' in zes gewapende mannen en andere 'mensen uit het dorp'.³ In de anonieme bewerking uitgegeven bij A. ter Gunne (1850) takelen 'alle boeren van het dorp' Isegrim toe.⁴ Bij Louwerse (1897) wordt Isegrim gepakt door een 'leelijke boer en zijne knechts'.⁵ Streuvels hield het bij 'het volk'.⁶ Bij Hildebrand (1949) slaan 'Mijnheer Pastoor en de boeren uit de omtrek' Isegrim half dood.⁷ En ten slotte liet Jan Mens (circa 1950) de burgemeester, die in zijn bewerking de plaats van de 'pape' heeft ingenomen, de kinderen uit zijn stadje pedagogisch verantwoord tot de orde roepen wanneer zij met stenen naar de wolf beginnen te gooien: 'Vort jullie! [...] Kruij onder de wol. Het is geen kinderspel!'⁸

Dieren folteren is in geen van de bewerkingen nog kinderspel. Passages zoals die uit *Gulliver's travels* en de *Reynaert* zijn ook in andere bewerkingen weggelaten of vervangen door een diervriendelijke variant. Hiermee sloten de bewerkers aan bij de jeugd-literaire traditie die zich vooral ten tijde van de bloei van het moralistische kinderboek aan het begin van de negentiende eeuw had ontwikkeld en getypeerd kan worden aan de hand van de eerste regels van een gedichtje 'voor kinderen uit behoeftigen stand' van P.W.M. Trap: 'Nooit zal ik het wagen/de dieren te plagen.'⁹ In verhalen en versjes werden kinderen niet zelden tot diervriendelijk gedrag gemaakt en de bewerkers sloten zich daarbij aan door passages, die deze boodschap konden ondermijnen, te schrappen.

Maar een moralistische benadering van de omgang met dieren was niet de enige ingreep op de rol van dieren en dierpersonages in de bewerkingen. In dit hoofdstuk komen drie benaderingen van de rol van dieren en dierpersonages aan bod, alle drie

1 Swift, *Gulliver's travels* 80-81.

2 *Van den vos Reynaerde* vers 1585-1599.

3 Andriessen, *Reintje* 41.

4 Anoniem, *Reintje* 33.

5 Louwerse, *Reintje* 83.

6 Streuvels, *Reinaert* 62.

7 Hildebrand, *Reinaert* 65.

8 Mens, *Reinaert* 65.

9 Trap, *Gedichtjes voor kinderen* 5.

beïnvloed door buitenliteraire opvattingen over kinderen en dieren. Om te beginnen was er de pedagogische overtuiging dat de omgang van kinderen met dieren gold als een graadmeter voor het soort volwassene waartoe een kind zou uitgroeien. De literair-didactische diervriendelijkheid die daarvan het gevolg was, kreeg een extra impuls door het op gang komen van het georganiseerde protest tegen de behandeling van dieren in de samenleving in de loop van de negentiende eeuw. Bovendien kreeg de afstand tussen mens en dier, die in de moralistische traditie in dienst stond van het aanleren van sociale normen, een tegenhanger in de vorm van de overtuiging dat kinderen van dierenverhalen houden. Hierin stond juist de nabijheid tussen mens en dier centraal, zowel in sociale zin (de positie van dieren en kinderen in de samenleving) en ruimtelijke zin (het dier als huisdier), als in psychologische zin (het toekennen van menselijke eigenschappen aan dieren en omgekeerd). Een goede omgang met, liefde voor en verwantschap met dieren behoorden in deze periode tot het ideologisch fundament van de bewerkingen van de *Reynaert*, *Tijl Uilenspiegel*, *Robinson Crusoe* en *Gulliver's travels*.

7.1 Dieren plagen is om ellende vragen

De volledige eerste strofe van Traps gedicht luidt: 'Nooit zal ik het wagen/de dieren te plagen;/Al is het een mier:/door liefde gedreven,/gaf God hun het leven/hij mint ook het dier.'¹⁰ Wat in dit gedichtje ontbreekt, maar traditioneel vaak wel tot teksten met een soortgelijke strekking behoorde, was een waarschuwing voor de gevolgen van het plagen van dieren.

In *Kleine vertellingen voor kinderen* van Petronella Moens (1762-1843) konden kinderen wel lezen wat er van hen die dieren plaagden zou worden. Op verzoek van uitgever Van den Sigtenhorst had Moens zes gravures van de illustrator Carl Christian Fuchs van tekst voorzien. Op een van die gravures is te zien hoe een jongen een groot mes opheft naar een haan, die door een andere jongen met wat voer uit zijn hok wordt gelokt. Uit het verhaal dat zij erbij heeft verzonnen blijkt dat Moens er geen bezwaar tegen had om de jongste lezers, voor wie de vertellingen in het boekje bedoeld waren, met gruwelijke gebeurtenissen te confronteren. Het verhaal draagt de titel 'De wreedaard'. De jongen op het plaatje is Filip de slagersknecht, die als kind de haan van de vader uit het verhaal heeft vermoord. Deze vader is dan ook niet verbaasd als zijn kinderen op een dag buiten adem van opwinding thuiskomen van school, omdat zij onderweg hebben gezien hoe Filip op laste van diefstal en moord op een koopvrouw gevangen is genomen. 'Filip is een wreedaardig, boos mensch,' zegt hij. Als kind had Flip zijn haan de kop afgehakt en als slagersknecht pestte hij de dieren die in afwachting van de slacht bij de slager waren gebracht. Bovendien had hij eens als grap het geliefde schaapje van zijn collega slagersknecht

¹⁰ Ibidem 5.

vermoord. '[...] wie eenmaal het menschelijk gevoel heeft verstompt [...], kan tot alles wat snoed en ondeugend is komen,' maant de vader. Moens dichtte ter afsluiting: 'Het kind, dat, woest en wreed van aard/Door moedwil en geweld/De dieren nutloos kwelt/Dat kind is gunst noch achting waard.'¹¹ Alleen een goede opvoeding kon volgens haar voorkomen dat kinderen zich tot wreedaards zouden ontwikkelen. Met dit verhaaltje hoopte ze hier een bijdrage aan te leveren: 'Ik wil u in het kleine verhaal, waarmede ik u heden hoop te vermaken, trachten te doen zien, waartoe slecht opgevoede menschen, die in hunne jeugd baldadig en wreed met dieren handelden, doorgaans ook in latere tijd in staat zijn.'¹²

Bij het uitkomen van Moens' bundel kende de omgang met dieren als graadmeter voor het soort volwassene waartoe een kind zich zou ontwikkelen al een lange, Europese traditie. In *Some thoughts concerning education* schreef John Locke in 1693:

One thing I have frequently observed in children, that when they have got possession of any poor creature, they are apt to use it ill: they often torment and treat very roughly young birds, butterflies and other poor animals... with a seeming kind of pleasure. This I think should be watched in them... they who delight in the suffering and destruction of inferior creatures, will not be apt to be very compassionate or benign to those of their own kind...¹³

De Engelse schilder en printser William Hogarth (1697-1764) verbeeldde Lockes observatie in 1751. Hij maakte een serie gravures die het volk moest waarschuwen voor het lot van kinderen die dieren mishandelen. De serie werd beroemd onder de titel *The Four Stages of Cruelty* en handelt over het leven van de fictieve 'held' Tom Nero ('no hero'): De gravures gingen vergezeld van moraliserende teksten, waarin de betekenis van de platen werd uitgelegd. Op de eerste gravure (*The first stage of cruelty*) is te zien hoe Tom samen met een aantal andere jongens een pijl in het achterwerk van een hond probeert te stoppen, terwijl kinderen om hen heen andere dieren op soortgelijke wreedheden trakteren. De tweede gravure (*The second stage of cruelty*) laat een jong volwassen Tom zien. Hij is koetsier geworden, maar gedraagt zich ten opzichte van dieren nog even hardvochtig. Zijn uitgeputte en mishandelde paard is door zijn hoeven gezakt en woedend slaat Tom het een oog uit. Op de derde gravure (*Cruelty in perfection*) is Tom inmiddels overgegaan van het kwellen van dieren op het vermoorden van mensen. De plaat toont hem met een verwrongen gelaat naast zijn zwangere minnares, die hij zojuist op brute wijze heeft vermoord. Met een half afgehakt hoofd en dito linkerhand en -wijsvinger ligt ze aan zijn voeten. Op een brief die de knielende vrouw in haar zak gevonden heeft, staat dat het meisje in Toms opdracht haar meesteres heeft vermoord. Tom is dus niet alleen van het mishandelen van dieren op het vermoorden van mensen overgegaan, maar zet nu ook anderen aan tot soortgelijke gruweldaden. Tom vindt echter een even huiveringwekkend einde als zijn slachtoffers. Op de laatste gravure in de serie (*The reward of cruelty*) is te zien hoe hij in een anatomisch theater wordt

¹¹ Moens, *Kleine vertellingen* 80.

¹² *Ibidem* 70.

¹³ Locke, *Some thoughts* §116.

Afb. 27 William Hogarth,
The First Stage of Cruelty,
Londen 1751.

ontleed voor de ogen van een groot publiek. De rechter heeft hem ter dood veroordeeld en Hogarth gunde de mishandelde dieren postume wraak: net als bij het paard wordt nu Toms oog uitgesneden en een hond doet zich te goed aan zijn hart.

De moralistische vertelling als genre voor kinderen vierde hoogtij tussen 1780 en 1840 en liet in de rest van de negentiende, en zelfs in de twintigste eeuw, sporen na. Zij werd gedragen door Duitse zedenmeesters als Campe, de bewerker van *Robinson der Jüngere*, en Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811). Een Duits kinderboek dat internationaal veel succes had en nog steeds tot een van de klassiekers van de jeugdliteratuur gerekend wordt, was *Der Struwwelpeter* (1845), van de arts Heinrich Hoffmann (1809-1894).¹⁴ *Der Struwwelpeter* werd in 1848 in het Nederlands vertaald en is bekend geworden onder de titel *Piet de Smeerpets*.¹⁵ In dit

¹⁴ Wesseling beargumenteert dat *Der Struwwelpeter* niet gezien moet worden als een regulier waarschuwingsverhaal. De tekst sloot weliswaar naadloos aan bij de moralistische traditie, maar de humoristische illustraties trekken alles in het belachelijke, waardoor er volgens haar tegelijkertijd kritiek op die traditie wordt geleverd: '*Der Struwwelpeter* wemelt van [de] "metafictionele" of "metapicturale" signalen, die het verzonnen karakter van de vertelling blootleggen en aangeven dat we "de boodschap" niet in de sfeer van de letterlijke moraal moeten zoeken' (Wesseling, 'Heinrich Hoffmanns "Der Struwwelpeter"' 245).

¹⁵ Vgl. Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Lust en leerling* 208-224.

prentenboek op rijm is een aantal geschiedenissen van kinderen met slechte eigenschappen te lezen. Piet de Smeerpoets wil zijn nagels niet laten knippen en zijn haren niet kammen. Op de illustratie bij het vers is het gevolg te zien: Piet heeft nagels van tientallen centimeters lang en een bos haar dat recht overeind staat. Paulientje vliegt in brand omdat ze met lucifers speelt en Soep-Hein gaat dood omdat hij niet wil eten. Het verhaal 'Die Geschichte vom bösen Friedrich', door W.P. Razoux in 1848 vertaald als 'den wreeden Jan', door Riemens-Reurslag in 1943 als 'de ondeugende Frederik', verhaalt over een jongen die er plezier in heeft dieren te kwellen. Hij rukt vliegen de vleugels uit, slaat een vogeltje dood en kwelt zijn hond met een zweep. Maar net als Tom Nero wordt Friedrich met gelijke munt terugbetaald: de hond bijt hem in zijn voet, Friedrich wordt bedrust voorgeschreven en terwijl hij daar ligt schrokt de hond Friedrichs eten op:

Der Hund an Friedrichs Tischchen saß,
wo er den großen Kuchen aß;
aß auch die gute Leberwurst
und trank den Wein für seinen Durst.¹⁶

In Nederland waren, naast Moens, onder andere Anslin, bekend van *De brave Hendrik* (1809), Van Heyningen Bosch en Hazeu schrijvers van moralistische kinderverhalen.¹⁷ Maar niet alleen in leesboeken werden kinderen gemaand respectvol met dieren om te gaan, ook in leerboeken. In *Over alles een weinigje of eene kleine wereldkunde* van de Friese predikant J.H. Nieuwold (1737-1812), is 'het bijbrengen van de gewenste levens- en wereldbeschouwing zeker zo belangrijk als het oefenen van de leesvaardigheid'.¹⁸ Over de omgang van kinderen met dieren schreef Nieuwold: 'De dieren hebben leven en gevoel. Die alles in stukken ropt, is nog onverstandig: maar die een levend dier kwaad doet uit moedwil, kan wel een booswicht worden.'¹⁹

Medegevoel jegens al wat leeft

In 1824 werd in Engeland de Royal Society for the Protection of Animals opgericht. Hieruit kwamen de Britse 'Bands of Mercy' voort. Initiatiefneemster was Catherine Smithies, die zich ook actief bezighield met protesteren tegen slavernij. De Bands propageerden liefde en respect van kinderen voor de natuur en inspireerden Van der Hucht-Kerkhoven tot het oprichten van de Nederlandsche Kinderbond. Van der Hucht-Kerkhoven hing de humanitaire beginselen aan die later zouden worden uitgedragen door bewegingen als het Christenanarchisme en de Rein Leven Beweging. Naast de Kinderbond was Van der Hucht-Kerkhoven bo-

¹⁶ Hoffmann, *Struwelpeter* 5.

¹⁷ Voor meer schrijvers van moralistische kinderboeken en beschrijvingen van hun oeuvre, zie: Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Lust en leering* 21-43.

¹⁸ Brantas et al., 'Van Brave Hendrik tot Dik Trom. De negentiende eeuw' 248.

¹⁹ Nieuwold, *Over alles een weinigje* 21.

vendien actief binnen de Nederlandse Dierenbescherming, die in 1864 werd opgericht.²⁰ Niet toevallig was het voornaamste doel van de Kinderbond dan ook vergelijkbaar met dat van de Engelse Bands. Zoals in hoofdstuk 5 reeds aan de orde kwam, had de Kinderbond het doel kinderen empathie bij te brengen, niet alleen jegens andere mensen, maar jegens alle levende wezens. Artikel 1 van de statuten van de Nederlandsche Kinderbond luidde: ‘De vereniging: Nederlandsche Kinderbond, is opgericht door een vrouwen-comité, met het doel om bij de kinderen, het volk der toekomst, rechtvaardigheid en medegevoel aan te kweken jegens al wat leeft, en ruwheid en baldadigheid tegen te gaan’.²¹ De Kinderbond wilde de wereld verbeteren via het kind, omdat kinderen de toekomst hadden én omdat kinderen daar meer open voor zouden staan dan volwassenen, schreef een van de medeoprichtsters Suze Groshans (1917):

De beknopte kinderwereld is de vooroefening van het menschenleven. Wij vinden er de fouten en vooroordelen der volwassenen, maar daar naast een grootter openheid en vatbaarheid voor verandering, voor nieuwe edelmoedige indrukken en gedachten.²²

Het doel van Bond was op te komen voor de zwakkere leden van de maatschappij. Uitbuiting, kinderexploitatie, prostitutie, dierenmishandeling en oorlog toonden aan dat de macht in verkeerde handen was. Maatschappelijk achtergestelden, waartoe de leden van de bond ook dieren rekenden, werden misbruikt. ‘Ons maatschappelijk lichaam is niet gezond,’ schreef Groshans. ‘Zonder dat iemand dit met volkomen bewustheid bedoelt, leeft maar al te vaak de een ten koste van de ander en die onderdrukking zet zich voort tot in de onderste lagen der maatschappij, van mensch op mensch, en wederom van mensch op dier.’²³ (Her)opvoeding moest het mogelijk maken een betere wereld te scheppen.

Een van de middelen die de Bond inzette om dit doel te bereiken was het oprichten van kinderclubjes. Deze kwamen één keer in de week of eens in de veertien dagen bijeen. Dan trokken de kinderen bijvoorbeeld samen de natuur in. Zo probeerde de Kinderbond hen respect voor de schoonheid van het buitenleven bij te brengen. Groshans was zich ervan bewust dat de invloed van de bond beperkt was, toch wees ze enthousiast op de goede resultaten die de activiteiten bewerkstelligden: ‘[...] de jongeren die eens wat inschikkelijker werden thuis of er zelfs eens het uitlachen aan waagden om iets zwakkers in bescherming te nemen; en leden die wel eens begonnen met kleine uiterlijkheden na te laten, als nesten uithalen, visschen voor plezier, rooken [...]’²⁴ Er waren zelfs oud-leden die het diploma van de Kin-

²⁰ Onder invloed van vroege voorvechters van de rechten van het dier kwam in Engeland de eerste wet ter bescherming van dieren in 1835 tot stand (*Cruelty to Animals Act 1835*). Nederland was hier iets later mee. In 1864 werd de Nederlandse Dierenbescherming opgericht. De eerste Nederlandse wet ter bescherming van honden en katten was er pas in 1875. In 1886 werd de mishandeling van alle soorten dieren strafbaar gesteld.

²¹ Geciteerd naar De Vries, *Wat heten goede kinderboeken?* 53.

²² Groshans, *Over beginsel en werking van den Nederlandschen Kinderbond* 13.

²³ *Ibidem* 7.

²⁴ *Ibidem* 16.

derbond ook als volwassene nog trots aan de muur hadden hangen. 'Doe uw best om goed en vriendelijk te zijn voor alle levende schepselen,' stond er op.²⁵

Het kinderboek was een ander middel in de (her)opvoeding. In *Onderwerpen aanbevolen in de aandacht der commissieleden van de Nederlandsche Kinderbond* (1910) werden boeken genoemd die de juiste karaktereigenschappen zouden bijbrengen. Een aantal lemma's had specifiek betrekking op respect voor de natuur en voor dieren. Zo zouden het verhaal 'Hou je van vogeltjes?' van Nellie van Kol en *Bloemensprookjes* van Louisa Alcott kinderen leren dat ze eerbied moesten hebben voor 'leven en natuur' (lemma 9) en dat ze 'hoegenaamd geen recht hadden op eenig dier' (lemma 33). Onder het lemma 'Wreedheid' stond onder andere 'Gevoelloosheid tegenover dieren'.²⁶ De genoemde boeken zouden de kinderen vertellen dat ze niet 'onnodig dooden' mochten (lemma 34) en 'geen lekkernij of ander genoeg smaken ten koste van met gevoel en wil bezielde wezens' (lemma 37). 'Daar zijn genoeg buitengenoegens,' schreven de samenstellers van de lijst. 'Waartoe moet het buitengenot toch altijd gepaard gaan met het buit maken van willende gevoelende wezens?' Zij vonden dat de kinderen moesten 'leeren behagen scheppen in het *vrij gadeslaan* van die wezens' (lemma 37c).²⁷

Reynaert, *Robinson*, *Gulliver* en *Tijl* werden niet genoemd in de lijstjes. Dat is niet verwonderlijk, want de oorspronkelijke verhalen scoren niet hoog qua diervriendelijkheid. De passages waarin dieren voorkomen, zijn niet zelden zeer diervriendelijk. We zagen al dat bewerkers de kinderen uit sommige passages wegschreven. Liever helemaal geen mensenkinderen in het verhaal dan hardvochtige mensenkinderen die zich schuldig maken aan dierenmishandeling, moeten zij gedacht hebben. De natuur- en diervriendelijke moraal bleef in de bewerkingen beperkt tot een impliciete ideologie. Het weglaten van passages waarin de manier van omgaan van kinderen met dieren volgens de moralistische maatstaven van die tijd onacceptabel was of, in geval van navolging, onaanvaardbaar gedrag zou kunnen opleveren, is daar een van de uitingen van. De bewerkingen van *Tijl Uilenspieghel* bieden veel voorbeelden van passages die vanwege de wrede omgang met dieren geschrapt zijn.

Een diervriendelijke Tijl

Dieren spelen in de volksverhalen over Tijl Uilenspiegel weliswaar geen grote rol, maar de middeleeuwse Tijl houdt zich ook helemaal niet bezig met de gevolgen van zijn acties voor de dieren die als figuranten optreden. Dieren zijn niet meer dan werktuigen om streken mee uit te halen of hulpmiddelen om Tijl te redden uit de strikken waar hij, vaak door eigen toedoen, in terecht is gekomen. Dieren zijn gebruiksvoorwerpen die hij naar believen gebruikt, misbruikt zouden de dierenbeschermers zeggen.

²⁵ Ibidem 17.

²⁶ Groshans en Jungius, *Onderwerpen aanbevolen* 35.

²⁷ Ibidem 83.

In een van de verhalen weigert een boer de kinderen uit het dorp traditiegetrouw te trakteren op soep na het slachten van een varken. Tijn neemt wraak door de kippen van de boer te onthalen op sappige wormen, die hij met touwtjes aan elkaar gebonden heeft. Wanneer de kippen de wormen met touw en al hebben doorgeslikt en ontdekken dat het uiteinde van hun hapje in de maag van een soortgenoot zit, beginnen ze te trekken. Tot ontzetting van de boer en zijn vrouw komen de wormen met ingewanden en al weer naar buiten. Dit tafereel is door menig bewerker weggelaten.

Een ander voorbeeld is Tijls moord op zijn paard. Tijn weigert zich te houden aan het verbod om op het landgoed van de hertog van Lunenburg te komen. Wanneer hij op een dag op zijn paard door het verboden gebied rijdt en de hertog ziet aankomen, weet hij geen andere oplossing dan zijn paard te vermoorden. Hij snijdt het dier de keel door, maakt vervolgens de buik open en ontdoet het van zijn ingewanden. Tegen de tijd dat de hertog naast hem staat, heeft Tijn zich tussen de vier benen van zijn paard verschanst. Vanuit die positie herinnert hij de hertog aan een oud recht: ‘Ghenadige heere genade mijns lijfs ic ghinc sitten in mijn peert want ic hebbe dicwil hooren seggen dat elc vri is in sijn .iiij. palen [...]’.²⁸ De hertog kan niet anders dan Tijn laten gaan. Hij heeft zelfs wel plezier in de vindingrijkheid van de schelm.

De meeste *Tijn*-bewerkeren hebben deze scène weggelaten, vermoedelijk omdat zij Tijls moord op zijn paard te gruwelijk vonden voor een kinderboek. Maar Hermanna (1916) niet. Zij wist de situatie zo te verwoorden dat het lijkt alsof Tijn er niet in eerste instantie op uit is om zijn eigen hachje te redden, desnoods ten koste van zijn paard, maar alsof het eerste waar hij aan denkt is hoe hij zijn paard kan behoeden voor het leed dat de bende van de hertog het zou kunnen aandoen: ‘[...] als hij ’t niet deed en door de gewapende bende overvallen werd, zou zijn paard er waarschijnlijk ook niet ’t leven afbrengen en misschien nog erg moeten lijden.’²⁹ De scène wordt er een stuk diervriendelijker door. Dat Tijls oplossing niettemin het doden van zijn paard behelst, wordt verzacht doordat hij slacht naar ‘moderne’ maatstaven, snel en pijnloos: ‘Voordat ’t dier wist wat er met hem gebeurde, had Uilenspiegel ’t al met één stoot van zijn degen gedood.’³⁰

Hermanna’s Tijn toont zich wel vaker gevoeliger voor het leed en het lot van de dieren die op zijn pad komen dan zijn middeleeuwse voorganger. Wanneer een stel bontwerkers in Leipzig een hazenboutje wil eten, naait Tijn de kat van de herberg waar hij verblijft in een hazenvel. ‘Maar zo,’ heeft Hermanna eraan toegevoegd, ‘dat ze goed adem kon halen en ’t dus niet te benauwd kreeg.’³¹ Tijn verkoopt de als haas vermomde kat aan de bontwerkers, die, alvorens het dier op te eten, een hazenjacht in de tuin organiseren. Wat schetst hun verbazing als de haas in bomen blijkt te

28 Debaene en Heyns, *Uilenspiegel* 22.

29 Hermanna, *Tyl* 33.

30 Ibidem 34.

31 Ibidem 73.

kunnen klimmen! Dat de bontwerkers het dier uiteindelijk toch opeten heeft Hermanna weggelaten, integendeel, Tijl belooft de kat voor haar bijdrage aan de streek:

Later, toen de rust weergekeerd was en menschen en honden den tuin verlaten hadden, haalde hij Poesjenel uit den boom, ontdeed haar van 't hazevel en bracht haar naar huis, waar hij haar, volgens belofte, op een lekker boutje en een schotel vol versche melk trakteerde.³²

In de bewerking van Hermanna zijn de dieren geen instrumenten, maar bondgenoten van Tijl. Hij gebruikt ze weliswaar om streken uit te halen, maar hij behandelt ze goed. Andere dieronvriendelijke passages heeft Hermanna net als de andere bewerkers weggelaten, zoals Tijls moord op een wolf en het wrede villen van een hond, waarvan hij eerst met voorbedachten rade het vertrouwen had gewonnen.³³

Het lijkt erop dat het de bewerkers niet ging om het censureren van geweld in het algemeen, maar om het specifiek censureren van geweld jegens dieren door mensen, vooral door kinderen. In de bewerkingen van de *Reynaert* bleven de dieren elkaar namelijk gewoon naar hartenlust aftuigen. Vreesden de bewerkers de keerzijde van de kinderlijke herkenning? Hebben zij de passages waarin kinderen wreed zijn tegen dieren geschrappt om te voorkomen dat de kind-lezers het negatieve voorbeeld van hun literaire leeftijdgenoten zouden volgen? Of getuigt het weglaten van het laakbare gedrag van de kinderen van een kindbeeld waarin voor dieronvriendelijkheid geen plaats was?

7.2 Verbeter de wereld, begin bij het kind

Het beeld van het kind was in de tweede helft van de negentiende eeuw niet bepaald dier- en natuurvriendelijk, ontdekten de schrijvende schoolmeesters E. Heimans (1861-1914) en Jac. P. Thijsse (1865-1945). Zij hadden een serie schoolboekjes geschreven die erop gericht was om kinderen uit de stad naar de natuur te halen en daar hun vrije tijd 'zinnig' door te brengen. In het 'voorbericht' bij de tweede druk schetsten zij de scepsis van tijdgenoten tegenover het kindbeeld dat ze met de serie uitdroegen:

[...] toen dit eerste deeltje van de serie [...] uitkwam, moesten wij van verschillende zijden de kille voorspelling hooren en lezen, zelfs uit een schoolblad: 'Meen niet dat onze jongens en meisjes zulke lectuur bevallen zal. Geef roodhuiden- en neger-romans met moord en verraad, met rooftochten en zeegevechten voor de jongens en met preliminaires van vrijrijtjes voor de meisjes,' werd ons gezegd, dat is de heerschende smaak. Wat malen onze 12 à 13-jarige jongelui om bloemetjes en vlinders en kevers en vogels. Ja, om de dieren dood te martelen en de nestjes uit te halen, als je de jongens dat leeren wilt, zult ge succes hebben met de boekjes, anders blijft de uitgever er mee zitten.³⁴

32 Ibidem 75.

33 'Hoe Ulespiegel tot yszleven den weert vervaerde met eenen dooden wolf' en 'Hoe Ulespiegel eenen hont vilde ende gaf dat vel der weerdinnen voor dat half ghelach' (Debaene en Heyns, *Ulespieghel* 55-60).

34 Heimans en Thijsse, *Van vlinders, bloemen en vogels* 7.

In didactische jeugdliteratuur, waar Heimans' en Thijsses boekjes *Van vlinders, bloemen en vogels* (1894), *In sloot en plas* (1895), *Door het rietland* (1896), *Hei en dennen* (1897), *In de duinen* (1899) en *In het bosch* (1901) toe behoorden, werd veel aandacht besteed aan het bijbrengen van liefde voor de natuur en een goede omgang met dieren.³⁵ De nieuwe schoolwet van 1857 had beoogd om in het onderwijs minder nadruk op de zedelijke vorming te leggen en meer aandacht te besteden aan de cognitieve ontwikkeling van kinderen. 'Kennis der Natuur' werd een verplicht onderdeel in het lesprogramma van lagere scholen. Uit het 'Voorbericht' Van Heimans en Thijssse blijkt dat men door het bijbrengen van kennis van de natuur ook de liefde voor de natuur hoopte te bevorderen:

Wij vertrouwen, dat alle kindervrienden ons zullen blijven helpen in ons pogen, om de Nederlandsche jeugd te brengen tot een gezonde liefde voor de omringende natuur, die voor hen een bron van rein en goedkoop genot zal worden en hen afhoudt van veel, dat het lichaam ondermijnt en de geest verstompt.³⁶

Ook in veel beschouwingen over jeugdliteratuur werden boeken over de natuur aanbevolen als een manier om kinderen liefdevol te leren omgaan met planten en dieren. Volgens Hendrik van Tichelen (1928) lag het zelfs in de aard van het kind om vanzelf belangstelling voor de natuur te ontwikkelen.³⁷ Van Kol prees Heimans en Thijssse in haar beroemde *Gids*-artikel van 1899 om hun prestatie. Zij noemde hun boekjes 'superieur' omdat ze de liefde voor de natuur zo overtuigend overbrachten. Goede kinderboekenschrijvers maakten volgens Van Kol gebruik van de kinderlijke weetgierigheid zonder 'zedelijke schade te berokkenen'. Goede kinderboeken droegen bij aan het verbeteren van de wereld. Wanneer boeken de kennis van kinderen vermeerderden op een manier die kinderen liefde voor planten, dieren, andere natuurverschijnselen en andere mensen bijbracht, zouden zij opgroeien tot betere mensen:

De jeugd is weetgierig; kleeft wetenschap boeiend voor haar in, en de wetenschap is haar minstens even lief als de fantasie. De jeugd is ook edelmoedig: leer haar liefhebben plant, dier, ster, en mensch van allerlei stand, natie of huidskleur, en zij zal er haar liefde aan geven. De jeugd is vormbaar: laat haar in de laagte, in de moerassige streken waar 't egoïsme bloeit met zijn heirleger van monsterlijke nakomelingen, – en zij wordt leelijk, stoffelijk, berekend, cynisch, gemeen: maar neem haar bij de hand, en breng haar naar hoogten waar de lucht zuiver is en waar zij de wereld in haar schoonheid overziet, en zich baadt in zonneschijn, in maanlicht en sterrenschijnsel, en gij hebt kans op een geslacht dat in staat is aan de hoogste opvattingen van het mensch-zijn te beantwoorden.³⁸

De manier waarop liefde voor dieren en de natuur in kinderboeken werd gepropageerd, veranderde rond de eeuwwisseling. 'Andere tijden, andere zeden', schreef Knuttel-Fabius (1906). 'Ons doet het onaangenaam aan als een kleine jongen (bij

35 Brantas et al., 'Van Brave Hendrik tot Dik Trom. De negentiende eeuw' 248.

36 Heimans en Thijssse, *Van vlinders, bloemen en vogels* 8.

37 Van Tichelen, *Over boeken* 34-35.

38 Van Kol, 'Wat zullen de kinderen lezen?' 327.

Pieter 't Hoen) op zijns vaders koe wijzend, jubelt dat deze straks geslacht zal worden en hij dan blaas en kooten krijgt, maar hoe kon men daar iets verkeerd in zien in een tijd waarin kleine jongens naar het ophangen van een dief gingen kijken?'³⁹ Waarschuwingen voor de gevolgen van uitgebreid beschreven wreedheden werden vervangen door liefdevolle beschrijvingen: niet het lezen over de gruwelijke gevolgen van dierenplagen, maar het 'zich verlustigen in den zang en de bevalligheid van het aardige diertje verheft het hart tot den Schepper. Het liefderijk verzorgen van een zoo hulpbehoevend wezentje werkt opvoedend op de jeugd.'⁴⁰

Invloed van nieuwe bewegingen

Tijls omgang met zijn paard en Poesjenel getuigen van een benadering van dieren die gekenmerkt werd door compassie en inleving. Dat zijn paard pijn zou lijden bij het slachten of de kat het benauwd zou kunnen krijgen in het hazenveld is in de middeleeuwse versies van het verhaal niet aan de orde. Marie Jungius was een vurig pleitbezorgster van dit meelevend, of 'medegevoel', zoals in de statuten van de Nederlandsche Kinderbond haar voornaamste doel stond aangemerkt. Zij maakte haar opvattingen bekend door middel van het geven van lezingen door het hele land. Een van die lezingen was getiteld *Over de onbegrensde van ons meegevoel*. Deze rede werd een bron van inspiratie voor, onder andere, de Nederlandsche Bond tot Bestrijding der Vivisectie.⁴¹ Jungius' rede was niet zozeer een pleidooi vóór als wel een ode áán het door haar veronderstelde vermogen van mensen tot deernis met alles wat leeft. Zij stelde dat alles wat zich op de aarde bevindt, 'van mens tot mineraal', een ziel heeft. Er is geen sprake van een wezenlijk verschil tussen mensen, dieren en planten, redeneerde Jungius, zij onderscheiden zich slechts van elkaar door hun graad van ontwikkeling. Dat betekende volgens haar dat er een verwantschap bestond tussen mens en dier, tussen mens en plant, mens en boom, mens en steen etcetera, een vorm van evolutionair denken. Deernis met dieren vloeiende hier volgens Jungius als vanzelfsprekend uit voort.⁴²

In Jungius' lezing klinkt het gedachtegoed van de theosofische vereniging door, waar Jungius lid van was. Theosofie combineerde mystiek, oosterse wijsheid en wetenschap met elkaar en was in haar overtuiging van zielsverwantschap, en dus eenheid van alles wat leeft, geïnspireerd door het Boeddhisme. Het was een van de alternatieve geloofsrichtingen die aan het einde van de negentiende eeuw snel aanhang won, net als het spiritisme en het christenanarchisme. In *Op het breukvlak van twee eeuwen* geeft Jan Romein deze bewegingen, in navolging van het boek *Les petites religions de Paris* van Jules Bois, de verzamelnaam 'kleine geloven'. Hij rekent hier niet alleen spirituele bewegingen toe, zoals de theosofie en het spiri-

39 Knuttel-Fabius, *Oude kinderboeken* 100-101.

40 Ibidem 101.

41 Kluvelde-Reijerse, *Reis door de hel der onschuldigen* 58.

42 Jungius, *Over de onbegrensde van ons meegevoel*.

tisme, maar ook humanitair-idealistische bewegingen, zoals de antivivisectiebeweging, waar ook Jungius lid van was, de Rein Levenbeweging en het vegetarisme.⁴³ Ook Piet de Rooy beschouwt alle nieuwe ‘geloofjes’ en ‘beweginkjes’ – hij noemt in één adem spiritisme, theosofie, astrologie, magneticisme, vegetarisme en geheelonthouding – als onderdelen van een brede humanitaire beweging: ‘Zij worstelden, soms enigszins omneveld in wat mystieke overgevoeligheid, met de vraag hoe de samenleving “menselijker” kon worden en neigden ertoe dit slechts mogelijk te achten als zich eerst de daarin levende individuen zouden hebben gebeterd in opvatting en gedrag.’⁴⁴ Aukje Holtrop maakt in haar dissertatie *Nynke van Hichtum* onderscheid tussen spirituele bewegingen en de meer op praktische zaken gerichte levensovertuigingen, die zij reformbewegingen noemt.⁴⁵

Een van de oorzaken voor de belangstelling voor de nieuwe bewegingen was een geloofscrisis die voortkwam uit het aanvankelijk floreren en vervolgens weer verwelken van het vertrouwen in de wetenschap. De maatschappij seculariseerde, maar de bovenlaag van de bevolking was tegelijkertijd op zoek naar nieuwe manieren om ‘het hogere’ te ervaren. Bovendien maakte zij zich zorgen om de grote sociale veranderingen die de industrialisatie met zich had meegebracht. De onrustbarende combinatie van ontkerkelijking en angst voor verloedering vormde een vruchtbare voedingsbodem voor zowel de meer spirituele alternatieve geloofsovertuigingen als de stelsels die praktische leefwijzen voorschreven om de problemen waar de samenleving mee kampte te lijf te gaan.

Deze bewegingen vormden de voedingsbodem voor het ontstaan van de reformpedagogiek aan het begin van de twintigste eeuw. Waar immers kon je beter beginnen met het verbeteren van de wereld dan bij kinderen? De Kinderbond was dan ook op veel manieren verbonden met de nieuwe humanitair-idealistische bewegingen, die via hun leden ook sterk met elkaar verweven waren. Jungius was niet het enige lid dat bij meerdere bewegingen betrokken was. Van der Hucht-Kerkhoven was, naast haar werk voor de Kinderbond, voorzitter van de Dierenbescherming en lid van de Nederlandsche Bond tot Bestrijding der Vivisectie. Als rijke erfgenaam van de familie Kerkhoven, waarover Hella Haasse in 1992 *Heren van de thee* schreef, trad zij zelfs regelmatig op als gulle geldschietster van de NBBV. Bovendien schreef zij onder het pseudoniem Marie Daal ‘antivivisectiefictie’.⁴⁶ Suze Groshans was van 1910 tot 1930 voorzitter van de NBBV en bovendien lid van de Nederlandse Vegetariërs Bond. Het doel van de Nederlandsche Kinderbond om bij kinderen ‘medegevoel voor al wat leeft’ te bevorderen kwam dus niet uit de lucht vallen. In 1898 richtte Jungius en Groshans overigens ook de ‘Tentoonstelling van Vrou-

43 Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. Romein kreeg veel kritiek op de benaming en benadering van wat hij ‘kleine geloven’ noemde. Zie voor een overzicht: Vermeer, ‘“Als de tafel danst, dan wankelt de wetenschap”. De relatie tussen spiritisme en wetenschap in Nederland rond 1900’ 28-31.

44 De Rooy, ‘Een hevig gewarrel’ 626.

45 Holtrop, *Nynke van Hichtum* 246-257.

46 Kluvelde-Reijerse, *Reis door de hel der onschuldigen* 45.

wenaarbeid' in. Het succes hiervan resulteerde in de oprichting van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid en gaf Jungius en Groshans de status van vroege feministen die niet alleen naast, maar ook met hun strijd tegen dierenleed ijverden voor hun eigen emancipatie.⁴⁷

Natuursprookjes

De nieuwe ideeën over de natuur brachten een nieuw literair genre voort: het natuursprookje, zoals *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden (1885). Ook Jungius waagde zich eraan. In haar bundel *Sprookjes van leven* (1899) gaf zij haar geloof in een bezielde natuur gestalte door planten, bloemen, bomen en andere natuurverschijnselen menselijke gevoelens en emoties te geven. Ze kunnen denken, redeneren en vaak ook praten. Het pantheïstische wereldbeeld dat in de natuursprookjes tot uiting komt, kwam niet alleen tegemoet aan het verlangen om 'het hogere' te naderen, misschien zelfs te raken, het vergrootte ook de wetenschappelijke overtuigingskracht van het geloof in de verwantschap van alles wat leefde. Als immers alles op de wereld bezielde was, dan zat het 'goddelijke' niet alleen in de ontastbare, maar ook in de tastbare werkelijkheid verborgen. Kennis van de natuur betekende dan tegelijkertijd kennis van het goddelijke en onderzoek naar de natuur was het streven om dit goddelijke te bereiken. Net als Jungius personifieerden ook de schrijvers Louis Couperus, Marie Metz-Koning, J. Feith en Hélène Swarth er lustig op los en gaven zij in hun natuursprookjes en -poëzie planten en bloemen, dieren en dingen een stem, een ziel.⁴⁸

Al was het natuursprookje niet ontstaan als een genre voor kinderen, het overdragen van opvattingen over de natuur in de vorm van een sprookje sprak ook schrijvers van kinderboeken aan. Sprookjes werden inmiddels immers gezien als een genre dat bij uitstek geschikt was voor kinderen.⁴⁹ In 1883 verscheen de bundel *Bloemensprookjes* van Van Kol. Van sommige sprookjes in deze bundel leerden kinderen over de natuur. 'Hoe kersenboomen praten kunnen' gaat bijvoorbeeld over een jong, vraagziek kersenboompje dat aan zijn oudere soortgenoten vraagt waarom het zijn bloesem verliest, wat er met zijn vruchten zal gebeuren, welke kleur de herfst aan zijn bladeren zal geven en waar hij na zijn laatste winter naartoe zal gaan. De teneur van het sprookje is er een van vreugde en dankbaarheid over wat de natuur de mensen te bieden heeft. In andere sprookjes biedt de natuur troost bij verdriet, ziekte of dood. Veel sprookjes hadden een moraal, zoals niet snoepen,

47 Ibidem 33.

48 Vgl. Kemperink, *Het verloren paradijs*.

49 In 1903 verscheen er een boek van de Noorse schrijfster en doktersvrouw Agot Gjems Selmer met een voorwoord van Sjoukje Troelstra (Nynke van Hichtum). In een van de hoofdstukken van de oorspronkelijke tekst vertelt een moeder haar kinderen een 'bloemensprookje'. Het ging hier echter niet om een natuursprookje. Via het bloemensprookje geeft de moeder seksuele voorlichting. Het hoofdstuk veroorzaakte consternatie bij de uitgever en er werd besloten om het weg te laten. Vier jaar later werd het hoofdstuk alsnog apart uitgegeven, wederom met een voorwoord van Troelstra (Holtrap, *Nynke van Hichtum* 255).

of niet ijdel zijn. Uit ‘De bloempjes, die vliegen wilden’ konden kinderen zelfs twee levenslessen afleiden:

Toen zeiden ze tot de Godin der bloemen: ‘Waarom hebt ge ons toch op zulk een stijven stengel laten vastgroeien? We zouden veel gelukkiger zijn, als we rond konden vliegen, even als de vlinders, en hoog in de lucht opstijgen, en uitrusten op andere bloemen.’⁵⁰

Maar wanneer de bloemengodin toegeeft en de bloempjes laat vliegen, zijn ze er getuige van hoe twee jongens een zwerm vlinders gevangen nemen. Als ze horen dat de vlinders een speld door hun lijfje gestoken krijgen, weten de bloempjes niet hoe gauw ze terug op hun stijve stengel moeten komen. De moraal is natuurlijk dat ze tevreden hadden moeten zijn met wie ze waren. Bovendien is via het perspectief van de bloempjes duidelijk gemaakt dat vlinders vangen zielig is.

Volgens Wibaut-Berdenis van Berlekom (1906) waren de nieuwe soort sprookjes de ideale manier om kinderen liefde voor de natuur bij te brengen. Het geven van een stem aan planten en dieren zou ‘medegevoel voor al wat leeft’ bevorderen, omdat het de verbeelding van kinderen aansprak en zij zich daardoor dichter bij de natuur zouden voelen dan in informatieve lectuur of schoolboeken:

Het nieuwe terrein, dat het kindersprookje nu gaat betreden, ligt waarschijnlijk in het gebied der natuurwetenschappen. De kennis der levende natuur vooral, die in onzen tijd zooveel beoefenaars vindt, is de rijke bron, die stof in overvloed zal bieden voor mooie nieuwe sprookjes voor het kind. Het kind dat nog zoo dicht staat bij de natuur, is zeer ontvankelijk om het leven van dieren en planten te begrijpen. De eenvoudige en duidelijk sprekende hartstochten van het dier, zijn genieten van het oogenblik zonder aan de toekomst te denken, zijn zorgeloos natuurleven trekken het kind aan. Wreedheid bij kinderen is een gevolg van onwetendheid. In de natuursprookjes nu, leven de kinderen met de dieren. Het dier wordt er niet beschouwd van het standpunt van den mensch, maar in zijn eigen natuurlijke omgeving geschetst.⁵¹

De brochure waaruit bovenstaand citaat afkomstig is, was bedoeld voor moeders van arbeiderskinderen en droeg de programmatische titel *Het boek en het volkskind*. Wibaut-Berdenis van Berlekom was een overtuigd socialiste en actief aanhangster van de vrouwenbeweging. In 1903 had zij in Middelburg een radicale vrouwenbeweging opgericht die onder andere een kinderbibliotheekje beheerde. In 1905 richtte zij in Amsterdam de eerste sociaaldemocratische Vrouwenclub op. Met *Het boek en het volkskind* probeerde zij een bijdrage te leveren aan de verheffing van de arbeidersklasse via de kinderen. Zij wees moeders erop dat kinderen niet alleen behoefte hebben aan eten en drinken maar ook aan voedsel voor hun verbeelding. Dat kon gevonden worden in boeken.⁵² In het natuursprookje zag Wibaut-Berdenis van Berlekom, naast het bevorderen van de kinderlijke compassie voor de natuur, socialistische idealen als gezamenlijkheid en verheffing van

⁵⁰ Nellie, *Bloemensprookjes*, sprookje xiv.

⁵¹ Wibaut-Berdenis Van Berlekom, *Het boek en het volkskind* 18.

⁵² Ibidem 5-7.

arbeid verbeeld. Het maatschappelijke leven van de mens kon op de natuur worden geprojecteerd en het natuursprookje zou kinderen inzicht kunnen geven in de sociale orde. Het zou hen bijvoorbeeld de waarde doen beseffen van ieder afzonderlijk mens die samen met zijn medemensen werkte aan het bereiken van een gemeenschappelijk doel. Uit *De avonturen in het bijenland* van F. Stevens leerden kinderen bijvoorbeeld 'door het medeleven met de bijen in de korf, hoe ten slotte in de natuur *het samenwerken voor één groot doel* (de bijen leven samen slechts voor het ééne doel: het welzijn van de korf) even noodzakelijk kan zijn als de strijd om het bestaan.'⁵³

Vooruitgang via achteruitgang

Het huwelijk dat Wibaut-Bernedis van Berlekom als vanzelfsprekend sloot tussen socialisme en natuursprookje, en daarmee tussen socialisme en de naar mystiek neigende nieuwe bewegingen, was lange tijd omgeven geweest door ambivalentie en had binnen de oude socialistische beweging zelfs vooral op weerstand gestuit. Pas rond de eeuwwisseling ontstond er meer sympathie voor het streven van de kleine nieuwe bewegingen als humanitaire bewegingen.⁵⁴ Wat een politieke beweging als het socialisme verbond met nieuwe bewegingen als de theosofie, het spiritisme, het christenanarchisme, het vegetarisme, de Rein Levenbeweging etcetera was het verlangen naar een betere wereld. De aanhangers streefden naar politiek-sociale veranderingen of probeerden met nieuwe vormen van spiritualiteit een andere levensinstelling te bevorderen. Waar echter de nieuwe bewegingen poogden de maatschappij te verbeteren door zich te richten op het verbeteren van het individu, streefden sociaaldemocraten ernaar de samenleving als geheel aan te pakken. Allemaal boden zij echter uitzicht op een betere wereld, een wereld waarin de problemen van de huidige tijd zouden zijn opgelost. Zij rekruteerden hun aanhang ook uit dezelfde groepen: de bovenste laag van de arbeidersklasse en de nieuwe middenklasse. Hun aanhangers waren ook degenen die zich inzetten voor de verbetering van de leefomstandigheden van de arme stadsbevolking en de verspreiding van de normen en waarden van het burgerlijk beschavingsoffensief.

In feite ijverden de bewegingen voor vooruitgang via achteruitgang. De 'nieuwe mens' zou ontstaan door terug te gaan naar de natuur. Kemperink laat zien hoe deze paradox, die het denken van de utopisten beheerste, doordrong tot de literatuur. Het verlangen naar een wereld zonder sociale ellende leidde tot de terugkeer tot het romantische natuurdenken gecombineerd met een evolutionistische visie op de geestelijke ontwikkeling van de mens. De nieuwe wereld zou eruit zien als een 'paradijs van platoonse schoonheid'.⁵⁵ Het zou er schoon zijn en altijd mooi weer. De inwoners zouden, gezegend met gezonde en krachtige lichamen, uiterlijk lijken

⁵³ Ibidem 19.

⁵⁴ De Rooy, 'Een hevig gewarrel' 640.

⁵⁵ Kemperink, *Het verloren paradijs* 277.

op hun primitieve voorouders, innerlijk zouden zij hen echter zijn ontstegen. Zij zouden moreel tot een veel hogere sport op de ladder van de beschaving zijn geëvolueerd. Liefde voor alles wat leefde impliceerde mededogen met elkaar en met de natuur en sloot ellende als oorlog, vivisectie en het slachten van dieren uit. Radicale utopisten forceerden het ontstaan van zo'n nieuwe wereld door ver van de geperverteerde stad idealistische leefgemeenschappen te stichten waarin groepen mensen eenvoudig leefden, samen het land bewerkten en de vruchten van hun arbeid deelden, zoals Van Eeden met zijn kolonie Walden op het landgoed Cruysbergen in Bussum.

Veel bewegingen werden gedragen door een elite van schrijvers en kunstenaars die de humanitair-idealistische ideeën verwerkten in hun publicaties en kunstwerken. Sommige gingen daarin zelfs zo ver dat het literaire of kunstzinnige uitsluitend nog de drager van een idealistische boodschap was. De scheidslijn tussen kunst en pamflet was in veel gevallen dun en op zijn minst diffuus. In de tendensroman *Naar het groote licht* (1899) laat Felix Ortt een van zijn hoofdpersonages, Marie, de opvatting verwoorden die hij met zijn antivivisectionistisch en vegetarisch activisme zelf pleegde te verkondigen:

Als je er over nadenkt – over de dieren, die toch eigenlijk zoo weinig van ons verschillen: ze hebben verstand en gevoel evenals wij; ze hechten misschien evenveel, misschien nog wel meer aan hun leven dan wij, want 't instinct van zelfbehoud is zuiver dierlijk – voel je dan niet dat er iets barbaarsch in is om die levende, voelende schepselen, die zoo na verwant zijn met ons, dood te maken en op te eten?⁵⁶

Ortt was zo'n beetje alles wat een 'alternatief gelover' in die tijd kon zijn: spiritist, christenanarchist, reinlever, geheelonthouder, antivivisectionist, vegetariër. Hij was lid van vele verenigingen, zat vaak in de organisatie ervan en schreef in zijn boeken ook nog eens over de idealen die zij uitdroegen. Wellicht het meest bekend is hij geworden door zijn vegetarisch activisme. Ortt was in 1892 om gezondheidsredenen vegetarisch geworden. Van 1896 tot 1898 was hij voorzitter van de Nederlandse Vegetariërsbond, die in 1894 het vegetarisme in Nederland had geïnstitutionaliseerd.⁵⁷ Zag Ortt in kinderen de mogelijkheid voor een vegetarische samenleving? In 1908 schreef hij:

In algemene verheffing der menschheid ligt de eenige oplossing van het dieren-vraagstuk en van alle daarbij voorkomende moeilijkheden: een algemene verheffing die vooral langs den weg ener betere kinderopvoeding te bereiken is, en waartoe bij ons de Kinderbond reeds het zijne bijdraagt.⁵⁸

Ortt wordt beschouwd als de 'meest opmerkelijke en vooraanstaande figuur binnen de vegetarische beweging tot de Eerste Wereldoorlog (en wellicht ook nog lang

⁵⁶ Ortt, *Naar het groote licht* 211 (geciteerd naar Kemperink, *Het verloren paradijs* 35).

⁵⁷ Nederland was laat. Engeland kende zo'n genootschap al sinds 1847, in Duitsland was de eerste *Vegetarischen Verein* in 1868 opgericht.

⁵⁸ Ortt, 'Moeilijke vraagstukken' 113.

daarna)'.⁵⁹ Door middel van propaganda probeerde de Nederlandsche Vegetariërsbond de vegetarische filosofie te verspreiden. Ze probeerde fabrikanten over te halen vegetarische producten te gaan produceren, richtte vegetarische restaurants op en pleitte voor vegetarisch voedsel in overheidsinstellingen als het leger, het ziekenhuis en de gevangenis. Vanaf 1908 organiseerde de bond zelfs vegetarische kinderkampen.⁶⁰ Het lijkt geen toeval dat de populaire schrijver van historische kinderboeken Louwerse juist in deze periode een verbod op het eten van vlees in zijn bewerking van de *Reynaert* verwerkte.

Een vegetarische Reynaert

Louwerse lardeerde zijn jeugdromans vaak met verwijzingen naar actuele gebeurtenissen, contemporaine verschijnselen, tijdgenoten en plaatsen die zijn lezers uit eigen ervaring konden kennen. In *Het leven van Reintje de Vos* (1897) fabuleerde hij een vegetarische samenleving. Om zichzelf hier de ruimte voor te geven zonder het oorspronkelijke verhaal geweld aan te doen, kaderde hij zijn navertelling van *Reynaerts historie* in met een geheel uit zijn eigen fantasie ontsproten 'voor-' en 'naspel'.

Het 'voorspel' beschrijft hoe in het jaar voorafgaand aan de gerechtsdag in het dierenrijk van koning Nobel de leeuw diens 'zilveren kroningsfeest' wordt gevierd. Onder de feestelijkheden sluimeren echter haat, nijd en rivaliteit tussen de dieren van de verschillende standen in Nobels rijk. De plantenetende dieren verdenken de vleesetende dieren van plannen om de regering ten val te brengen. De vleesetende dieren worden verdeeld door jaloezie op hun vertegenwoordigers aan het hof. Bovendien zijn alle dieren kleiner dan een bunzing, evenals 'de insecten, de vissen en de kruipende dieren', niet uitgenodigd. Zij zijn uit Nobels rijk geworpen en worden niet langer tot 'dier' gerekend.

Reinaard staat als 'Graaf van Malpertuis' nog hoog in het aanzien bij de koning. Hij heeft zelfs zoveel invloed op de koninklijke besluitvorming dat de verteller de lezer toevertrouwt dat Reinaard wel beschouwd kan worden als de eigenlijke koning van het rijk 'Regnum Leonis'. Als de feestelijkheden onverwacht worden onderbroken door Heer Wroeter de Mol, die de koning voor de revolutionaire neigingen van deze en andere hoogwaardigheidsbekleders komt waarschuwen, is het dan ook niemand minder dan Reinaard die het decreet afkondigt dat de inwoners van Nobels rijk voortaan geen vlees meer zullen eten:

Van dezen feestdag af zal niemand onzer, onverschillig of hij groot of klein, arm of rijk is, eenig dierlijk voedsel gebruiken. Zelfs de vogels, maar niet kleiner dan de hoenders, zullen vrij en frank door het leven treden, zonder dat ze ieder oogenblik gevaar lopen verslonden te worden door een onzer. Het Rijk "Regnum Leonis" hebbe geen andere inwoners dan planten-etende dieren.⁶¹

⁵⁹ De Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond* 6.

⁶⁰ *Ibidem* 6-10.

⁶¹ Louwerse, *Reintje* 7.

Nobels rijk is vegetarisch geworden, maar het vegetarisme in dit dierenrijk komt niet voort uit idealisme. Reinaard gebruikt het als een machtsmiddel. Met het verbod op het eten van vlees probeert hij de plantenetende dieren voor zich te winnen. Hij heft hiermee immers het hiërarchische onderscheid tussen planten- en vleesetende dieren op. Tegelijkertijd is het een poging om de dreiging, die er vanuit zijn eigen stand op zijn positie heerst, te ondermijnen door de vleesetende dieren lichamenlijk te verzwakken. Het 'volk' ondertussen volgt het bevel op zonder een flauw benul van het nut: 'Nu weet Uwe Majesteit, dat op eene vergadering van geleerde Heeren uitgemaakt is, dat regenwormen niet tot de dieren gerekend worden, zoodat het eten van hun vleesch dus geen overtreding van uw allerhoogst bevel was', kakelt Kantiklaar kruiperig wanneer hij zich komt beklagen over Reinaards moord op zijn kinderen.⁶² Blind als de mol, maar dan zonder zijn kritische denk- en oordeelsvermogen, gehoorzamen hij en de andere dieren aan hun leiders. Zodra zij echter de kans en de toestemming krijgen, vreten ze zich zonder gewetensbezwaren vol vlees.

Louwerse heeft eten tot een motief verheven. In zijn bewerking worden alle dieren, inclusief de koning en de koningin, geregeerd door hun maag. Gulzigheid is de voornaamste drijfveer voor hun handelen. Wanneer Heer Isegrim de Wolf de koning bijvoorbeeld breedspakig fleemt om toestemming voor het indienen van een klacht, maant deze hem om kort van stof te zijn. 'Ik heb geen' zin om ter wille van een' schelm mijn maal te laten koud worden,'⁶³ bromt hij. Alleen aan het hof mag nog vlees gegeten worden en moralistisch merkt de verteller op dat de dieren zich daar weliswaar over Reinaards bloeddorstigheid komen beklagen, maar zich tegelijkertijd zonder scrupules te buiten gaan aan overvloedige vleesmaaltijden: '[...] niemand dacht er aan, dat de dieren die nu gegeten werden, ook liever zouden eten dan gegeten worden, en dat geen der geslachte offers zich vrijwillig daartoe aangeboden had.'⁶⁴

Het onderscheid tussen dier en plant is overigens niet meer dan een terminologisch onderscheid. Het berust niet op een biologisch verschil tussen de organismen, maar op de waarde die er aan de soort in kwestie wordt toegekend. Met betrekking tot de uitgeworpenen maakte de sluwe vos namelijk de volgende kanteekening: 'Wat door de vergadering der Hooggeleerde Heeren geen "dier" genoemd werd, zal door ons den naam van "plant" gegeven worden.'⁶⁵ Reinaard heeft zich de macht over het bepalen van de identiteit en daarmee het bestaansrecht van Nobels onderdanen toegëigend: wie zich 'dier' mag noemen staat niet alleen hoger in de hiërarchie dan dat wat zich door hem als 'plant' laat omschrijven, maar heeft bovendien het recht de laatste tot zijn prooi te maken. Spottend heeft Louwerse beschreven hoe het zogenaamd vegetarische rijk geregeerd wordt door een aan vaat-

62 Ibidem 38.

63 Ibidem 19-20.

64 Ibidem 26.

65 Ibidem.

zucht grenzende gulzigheid waarin de koning zijn onderdanen openlijk voorgaat. Eigenlijk interesseren de gruweldaden van Reinaard en de politieke consequenties daarvan de dieren niet zo. Hun steun aan de regering en zijn grootwaardigheidsbekleders gaat door de maag. Hoe langer de rechtzaak tegen de sluwe vos aanhoudt, des te rijkelijker wordt die gevuld: 'Velen zelfs hoopten er op, dat Heer Grimbaard al even slecht van de reis komen zou, als de beer en de kater. Dan duurde de pret nog langer.'⁶⁶

Louwerse lijkt in zijn bewerking een beetje de draak te hebben gestoken met het georganiseerde vegetarisme van de NVB. Op inventieve wijze heeft hij de oorspronkelijke functie van het *Reynaert*-verhaal weten te bewaren en tegelijkertijd voorkomen dat zijn jonge lezers in de verleiding werden gebracht het voorbeeld van de moreel verwerpelijke hoofdpersoon na te volgen. De pijlen van zijn satire waren niet gericht op de middeleeuwse samenleving, maar op elementen uit de laat-negentiende-eeuwse maatschappij, waar hij en zijn lezers zelf toe behoorden: het vegetarisme, het elitaire en opgelegde, zogenaamd volksverbeterende karakter van de beweging en de manier waarop dat in de kunst en literatuur tot uiting werd gebracht.

7.3 Kinderen houden van dierenverhalen

Locke mocht dan beweerd hebben dat kinderen een barbaars genoeg aan het folteren van dieren beleven, in hetzelfde traktaat beweerde hij iets dat daarmee in tegenspraak lijkt. Het leren lezen van kinderen moet gepaard gaan met plezier, schreef Locke, niet het oppervlakkige plezier van nutteloze pulpboekjes ('books only for fashionable amusements, or impertinent troubles, good for nothing'), maar het genoeg dat leerzame voorstellingen oplevert en kan leiden tot zinvolle reflectie. Verhalen die Locke daar het meest geschikt voor achtte, waren dierenverhalen, zoals de *Fabels van Aesopus* en de *Reynaert*:

I think Aesop's Fables the best, which being stories apt to delight and entertain a child, may yet afford useful reflections to a grown man; and if his memory retain them all his life after, he will not repent to find them there, amongst his manly thoughts and serious business. If his Aesop has pictures in it, it will entertain him much the better, and encourage him to read, when it carries the increase of knowledge with it [...]. And therefore I think as soon as he begins to spell, as many pictures of animals should be got him as can be found, with the printed names to them, which at the same time will invite him to read, and afford him matter of enquiry and knowledge. Reynard the Fox is another book I think may be made use of to the same purpose.⁶⁷

Lockes keuze voor de *Fabels van Aesopus* en de *Reynaert* om kinderen plezier te verschaffen bij het leren lezen kwam voort uit een opvatting over de literaire voor-

⁶⁶ Ibidem 73.

⁶⁷ Locke, *Some thoughts* §148 (§156 in de editie van 1705).

keur van (jonge) kinderen, die in de jaren die volgden wijd verspreid raakte en tot op de dag van vandaag vigeert: kinderen houden van dierenverhalen. We kwamen deze opvatting al tegen bij Wackers (hoofdstuk 5), die haar noemt als een van de redenen voor het bewerken van het *Reynaert*-verhaal voor kinderen. Wat verstaan we onder een dierenverhaal?

Binnen de neerlandistiek is ‘dierenverhaal’ een verzamelnaam voor alle verhalen waarin dieren de hoofdrol spelen. Ook ‘dierenepiek’, ‘dierenfabel’ en ‘dierenroman’ worden gebruikt, zij het vaak alleen voor dierenverhalen uit het verleden. Het ‘dierensprookje’ onderscheidt zich van de andere door het voorkomen van bovennatuurlijke elementen in het verhaal.⁶⁸ Brantas et al. onderscheiden drie soorten boeken waarin dieren een rol spelen binnen de jeugdliteratuur: ‘Allereerst zijn er dieren die zich als mensen gedragen, zoals in fabelboeken, waarin het moralisme hoogtij viert. Dan zijn er dieren die zich weliswaar als dieren gedragen, maar toch kunnen praten, wat in de meeste dierenverhalen voorkomt. Ten slotte is er de categorie boeken waarin dieren zich echt als dieren gedragen [...]’.⁶⁹ Het kenmerk van een dierenverhaal is de ontmoeting tussen het menselijke en het dierlijke. Zo’n ontmoeting kan plaatsvinden tussen een dierlijk (hoofd)personage en de kind-lezer, maar ook tussen dierlijke en menselijke personages in het verhaal zelf. Vaak is er sprake van een ‘vermenselijking’ van het dier om de identificatiemogelijkheden voor de lezer te vergroten.⁷⁰

De opvatting dat kinderen van dierenverhalen houden vindt zijn oorsprong in het didactische karakter van de oudste overgeleverde teksten in dit genre. Zowel de *Fabels van Aesopus* als de *Reynaert* hebben een allegorisch karakter. De dieren die erin voorkomen zijn uitvergroete verbeeldingen van menstypen of menselijke eigenschappen, bedoeld om het publiek een spiegel voor te houden. Hun lotgevallen moesten mensen via de weg van vermakelijke herkenning laten zien waar hun ondeugden toe konden leiden en welke deugden zij moesten proberen te betrachten. Binnen de literatuurgeschiedenis boette het dierenverhaal als genre in de loop der tijd echter steeds meer in aan populariteit. In de romantiek verloor het de slag om de beste manier van indirecte betekenisgeving van het symbool: de relatie tussen de allegorische vorm en de betekenis zou willekeurig zijn, terwijl bij het symbool de betekenis deel van de vorm uitmaakt en dus de lezer minder vertaalarbeid zou hoeven verrichten.⁷¹ Het dierenverhaal bleef bestaan, maar ‘degradeerde’ tot een genre voor kinderen. Van Alphen schrijft deze degradatie van het dierenverhaal tot kinderverhaal toe aan de opvatting dat literatuur ‘autonoom’ moest zijn:

Wanneer de ideologische overtuiging dat literatuur autonoom is zich als een dogma in het Westen heeft verbreid, dan wordt didactische literatuur, en daarmee dus ook het dierenverhaal, in het vervolg bestempeld óf als literatuur *a thèse* óf als kinderliteratuur. Het die-

68 Bork et al., ‘Letterkundig lexicon’.

69 Brantas et al., ‘Van Brave Hendrik tot Dik Trom. De negentiende eeuw’ 265.

70 Joosen en Vloeberghs, *Uitgelezen jeugdliteratuur* 84.

71 Van Alphen, ‘Anton Koolhaas’ dierenverhalen’ 125.

renverhaal is daarmee suspect geworden: het is voor dominees of voor kinderen. De literaire fijnproever glimlacht voortaan minzaam wanneer haar een dierenverhaal onder ogen komt.⁷²

Met het verbannen van dierenverhalen uit de canon van literatuur voor volwassenen, lijfde de jeugdliteratuur het genre in. Zo behield de *Reynaert* weliswaar zijn positie binnen de canon van de Nederlandse literatuurgeschiedenis, maar dan vooral in de gedaante van literair erfgoed. Als tekst om te bestuderen werd hij populairder dan ooit. Lezen deed men de tekst echter alleen nog binnen institutionele kaders, zoals de literatuurwetenschap en de filologie of als lesmateriaal op school. Dat het verhaal ook in de huiskamers voortleefde, was vooral te danken aan de bewerkingen voor kinderen.

Brantas et al. concluderen dat het moralistische dierenverhaal in de loop van de negentiende eeuw plaats heeft gemaakt voor het realistische dierenverhaal: 'van de nadruk op het dier als voorbeeld verschuift de belangstelling naar de observatie van het diergedrag.'⁷³ Maar de realistische beschrijving van dieren diende om lezers ervan te overtuigen dat dieren gerespecteerd moesten worden en een goede behandeling verdienden. Juister is het mijns inziens dan ook om te zeggen dat het aanvankelijke moralisme in de vorm van dieren die mensen uitbeeldden, plaats had gemaakt voor een nieuw soort moralisme waarin de relatie tussen mens en dier werd gethematiseerd en de moraal van de dierenbescherming werd gepropageerd, een trend waar ook de bewerkingen aan meededen.

Primitieve metaphysica

Het omarmen van het didactische dierenverhaal door jonge lezers heeft de schijn van een van bovenaf opgelegde liefde. Of het nu om de eigen deugden of ondeugden ging, om kennis van het dier of liefde voor het dier, de kinderen werden geacht iets van de verhalen te leren. Voor de schrijvers van moralistische kinderboeken mocht dat misschien genoeg zijn, negentiende-eeuwse opvoeders en onderwijzers waren zich er terdege van bewust dat hun pupillen niet slechts lazen om de moraal van het verhaal. Locke had al in 1693 beweerd dat juist bij het dierenverhaal leren samenging met amuseren. Voor een verklaring van de opvatting dat kinderen van dierenverhalen houden, putte men bovendien uit de ontwikkelingspsychologie. Hun redenering kwam neer op het volgende: de oorsprong van dierenverhalen ligt in de kindertijd van de mensheid. Het opgroeiende kind, dat volgens de ontwikkelingspsychologie achtereenvolgens dezelfde fases doorloopt als de ontwikkeling van de maatschappij, herkent in de dierenverhalen zijn eigen voorkeuren en kan dus, meer dan een volwassen lezer, van de verhalen genieten. Freud schreef:

⁷² Ibidem 125.

⁷³ Brantas et al., 'Van Brave Hendrik tot Dik Trom. De negentiende eeuw' 268.

De verhouding van het kind tot het dier komt sterk overeen met die van de primitieve mens tot het dier. Het kind vertoont nog geen spoor van de hoogmoed die later de volwassen cultuurmens ertoe brengt zijn eigen aard door middel van een scherpe grenslijn van al het andere animale af te bakenen. Het kent het dier zonder aarzelen volledige gelijkwaardigheid toe; in zijn ongeremd uitkomen voor zijn behoeften voelt het zich vermoedelijk meer verwant aan het dier dan aan de volwassene, die waarschijnlijk een raadsel voor hem is.⁷⁴

Daalder vond in deze constatering een argument voor het aanprijzen van mythen, sagen, legenden en sprookjes voor kinderen. Het kind zoekt naar een ‘primitieve metaphysica’ waarin het zichzelf herkent, schreef hij in *Het Kind* (1941), en dat zou het kunnen vinden in de dieren sprookjes: ‘verhalen, waarin de simplificerende en isolerende mens uit het verre verleden zijn visie op de natuur trachtte vorm te geven.’⁷⁵

In een van de eerste Engelse *Reynaert*-uitgaven, die expliciet was bedoeld om binnen de kring van het gezin, en dus met kinderen, gelezen te worden, zette E.W. Holloway (1852) de verhouding tussen het kind en zijn primitieve voorouders, die nog dicht bij de wereld van het dier stonden, helder uiteen:

Fables and tales, in which the imagination of the narrator invests animals with the faculty of speech and reason, and represents them as acting under the influence of motives similar to those which would affect human beings in like circumstances, owe their origin to a very early state of society, in which the hunter and the herdsman, compelled by the necessities of their occupations to a close observation of the animals [...], acquired [...] an intimate acquaintance with their various habits and peculiarities. [...] and as a child is unaware of the gulf which separates the human being from the brute creation, and treats animals as creatures scarcely inferior to itself, so in early ages they were regarded with very different feelings from those which exist in later times.⁷⁶

Ook in Nederlandse publicaties van en over de *Reynaert* kregen onze voorvaders een dergelijke nabijheid tot de dieren toegeschreven. Volgens Guerber (1909) verbeeldde het *Reynaert*-verhaal ‘het vermaak dat het onderontwikkelde natuurkind schept in alle dieren.’⁷⁷ Oorspronkelijk waren dit soort verhalen helemaal niet didactisch, laat staan satirisch bedoeld, beweerde de schrijver van het boek. Het was gewoon de uitdrukking van de manier waarop het volk toen leefde en de wereld beleefde. De primitieve herders beschouwden de vos als ‘makker’ of ‘gezel’ en spraken hem toe, zoals dat in de *Reynaert* gebeurt.

Uitspraken over de verwantschap van de wereld van het kind met de wereld van de primitieve kunstenaars, uit wier fantasie verhalen als die over de vos Reynaert zijn ontsproten, waren legio in de onderzochte periode. Zo woedde er in het onderwijs een discussie over de volgorde waarin de literatuurgeschiedenis behandeld zou moeten worden: chronologisch, omgekeerd chronologisch of concentrisch. Bij de

74 Freud, *Totem en taboe* 172-173.

75 Daalder, ‘Rondom het kinderboek’ 90.

76 Holloway, *Reynard* III.

77 Guerber, *Mythen en legenden uit de Middeleeuwen* 35.

laatste methode zou elk jaar de hele literatuurgeschiedenis opnieuw worden doorlopen en daarbij zouden de teksten gelezen worden die het beste bij de leeftijd van de leerlingen pasten. Voorstanders van de chronologische methode haalden de opvatting over de gelijkheid tussen de wereld van het kind en de wereld van de primitieve kunstenaars van stal om hun overtuiging kracht bij te zetten. Schooldirecteur Leest (1932) schreef:

Veel letterkunde uit vroeger tijd staat door beelden, gevoelens, onderwerpen en idealen dichter bij de jeugd dan de tegenwoordige. Hoofdzakelijk zal dat daarvan het gevolg zijn, dat vroeger schrijversgeslachten werkelijk primitiever, minder gecompliceerde gevoelens hadden, althans uitdrukten, dan de tegenwoordige, zodat zij bij de jeugd en half-ontwikkelenden van tans vrij gemakkelijk aansluiting vinden.⁷⁸

Een gedachtesprong terug vinden we de schrijvers die in de opgroeiende kinderen niet de ontwikkeling van de maatschappij belichaamd zagen, maar voor wie het kind een sport op de ladder van de evolutie representeerde. 'Van het kind tot het dier is slechts eene schrede,' schreef de Nijmeegse onderwijzer Leopold in het onderwijs-pedagogische tijdschrift *Pestalozzi* (1869).⁷⁹ Van Kol (1899) stelde zonder omhaal 'huisdieren en kleine kinderen' gelijk.⁸⁰ En volgens Gerhard zou geen enkel mens zich kunnen onderscheiden van het dier, wanneer hij zijn 'aesthetisch gevoel' niet zou ontwikkelen:

De mensch en de menschheid doorlopen drie ontwikkelingstijdperken: den physischen, den aesthetischen en den moreelen toestand', betoogt Schiller. Tot nog toe werd en wordt alle aandacht aan den eersten gewijd, maar de mensch blijft daardoor op den ondersten trap der beschaving staan. Door de zorgen om zijn fysiek bestaan onderscheidt hij zich niet van het dier.⁸¹

Uiteraard deden katholieken en andere gelovigen niet mee aan dit soort psychologisch darwinisme. De rechtgeaarde katholieke frater Doodkorte keurde boeken waarin dieren 'redeneeren, oordeelen, denken in menschenlijken zin' ten stelligste af: '[...] die heele dierenhistorie is vooral in onze dagen, nu zoovelen met nadruk betoogen, dat de mensch in wezen niet anders is dan het dier, beslist verwerpelijk voor de jeugd'.⁸² Wat beide takken van de evolutionistische benadering van dierenverhalen voor kinderen impliceerden was dat kinderen iets van zichzelf in de verhalen konden herkennen, ofwel in het primitieve perspectief op het dier, ofwel in het leven en de beleving van het dier zelf.

De banden van de schijn

Dat kinderen zich herkennen in het leven en de beleving van dieren vormt het uitgangspunt van de uitleg van Barker voor de populariteit van dierenverhalen onder

78 Leest, *Het voortgezet onderwijs in de moedertaal* 96.

79 Leopold, 'Kinderlectuur' 31.

80 Van Kol, 'Wat zullen de kinderen lezen?' 294.

81 Gerhard, *De aesthetische opvoeding der jeugd* 147.

82 Doodkorte, *Jeugd en lectuur* 9.

kinderen. Ook Barker constateert een bijzondere populariteit van het dierenverhaal vanaf de negentiende eeuw. Hij beargumenteert dat kinderen van dierenverhalen houden omdat zij zich met de sociale positie van dieren kunnen identificeren. Al eeuwenlang hangt er in de west-europese beschavingen een sentimentele sfeer rond zowel het kind als het dier, schrijft Barker. Hij is dan ook niet verbaasd dat er in de negentiende eeuw zoveel dierenverhalen voor kinderen begonnen te verschijnen:

[...] in recent centuries animals and children have been linked together in terms of their privileged and protected position in the culture so inextricably that since the nineteenth century children's books have strongly featured animal characters either exhibiting strong human characteristics or showing empathy for such traits.⁸³

In feite herformuleert Barker het betoog van Nicholas Tucker uit zijn inmiddels klassiek geworden *The child and the book* (1981). Een belangrijke reden voor de liefde van kinderen voor dierenverhalen is volgens Tucker dat dieren net als kinderen zijn overgeleverd aan de genade van volwassen mensen. Bovendien overstijgen dieren de menselijke, sociale verschillen, betoogt hij, omdat onderscheidingen op basis van huidskleur, klasse, leeftijd en geslacht niet op hen van toepassing zijn. Elk kind kan zich dus in principe met elk dier identificeren. Vooral de dieren met een hoog aaibaarheidsgehalte, die de affectie van kinderen in het werkelijke leven soms beantwoorden, spreken hen aan, aldus Tucker.⁸⁴

Al aan het begin van de vorige eeuw verdedigde Jan Ligthart een vergelijkbare vorm van sociale identificatie. In 'Over het kantje VII' schreef hij over zijn hartsotchtelijke afkeer van het door opvoeders en onderwijzers voortdurend indammen van de behoeften van kinderen. Ze mochten niet van de trapleuning glijden, niet met hun vingers eten, zelfs niet als een 'kleinen Hollandschen waterbouwkundige' met water spelen. 'De Hollandsche huiskamer met haar blinkende meubelen, waarop je iederen vinger zien kunt, is een weelderige gevangenis voor de jeugd,' schreef Ligthart.⁸⁵ Ondanks zijn begrip voor de noodzaak om te gehoorzamen aan de wet en de heersende macht, bezong hij de vrijheidsliefde, die bij kinderen tot uiting zou komen in ondeugendheid: 'Ondeugendheid is dikwijls – natuurlijk niet altijd – het verzet van de betere, onbevangen natuur tegen de dwinglandij van het bekrompen en verkeerde gezag.'⁸⁶ Ligthart snapte dan ook heel goed dat kinderen van boeken houden waarin de hoofdpersonen heldhaftig de grenzen van dit soort onzinnige vrijheidsbeperkingen tarten. Reynaert de vos was voor hem zo'n held:

't Is toch waarlijk geen kleinigheid voor iemand, die over zoo weinig fysieke kracht beschikt als Reintje, alleen den kamp te durven bestaan met leeuwen en beren en wolven, en heel hun aanhang. Eén van die allen was reeds in staat geweest, hem met een enkelen slag te vermorzelen. En dan vertegenwoordigden die geweldigen nog bovendien alle machten der geordende maatschappij.⁸⁷

83 Barker, 'Animal stories' 282.

84 Tucker, *The child and the book. A psychological and literary exploration* 64.

85 Ligthart, 'Over het kantje' 637.

86 Ibidem 639.

87 Kaakebeen en Ligthart, *Reinaert* 21.

Reynaert staat tegenover Nobel en de zijnen, zoals het kind tegenover de volwassenen stond. Ligthart bewonderde Reynaerts opstandigheid, een kwaliteit waarvan hij vond dat het in kinderen niet onderdrukt, maar juist gestimuleerd moest worden. 'Bedrijven ze zelf veel te weinig streken, minder dan voor hun goeden opgroeï wel noodig is, laat hen dan tenminste de streken van een boekenheld meemaken,' schreef hij.⁸⁸ Bijvoorbeeld die van de helden in indianenverhalen en kwajongensboeken, waar veel van zijn tijdgenoten zo voor vreesden.⁸⁹ Volgens Ligthart stimuleerden dit soort boeken het breken met 'de banden van de schijn.'⁹⁰ Reynaerts opstandigheid was voor hem geen ondeugd die bestreden diende te worden, evenmin als de ondeugendheid van kinderen dat was. Het waren uitingen van een vrijheidsliefde die bij iedereen hoog in het vaandel stond. Niet alleen Reynaert en de kinderen neigen naar verzet, stelde Ligthart: 'In ieder van ons schuilt een anarchist.'⁹¹

Waarschijnlijk was Reynaerts vrijheidsdrang in de na-oorlogse bewerking van Zoomers-Vermeer (1949) een stuk minder omstreden. In plaats van te collaboreren en zich te laten inlijven bij de aanvankelijk zo fel bestreden machthebbers, besluit Reynaert aan het einde van deze bewerking het gebied van Nobel en de zijnen te verlaten. 'Vrijheid, Hermeline,' zegt hij tegen zijn echtgenote, 'kan niet te groot zijn.'⁹² Jan Mens (circa 1950) volgde Zoomers-Vermeer na in haar ode aan de vrijheid. 'Wat heb ik aan macht?' denkt zijn Reynaert. 'Het is een tweesnijdend zwaard, de meester is er tevens de slaaf van!'⁹³ Hij denkt aan de massa 'eenvoudige' dieren en constateert dat de machthebbers niets van hen weten, hen niet kennen en hen niet willen kennen: 'Deze simpele dieren dienden slechts tot het decor van de "juichende menigte", dat was hun enige taak...'⁹⁴ Dit is niet langer de middeleeuwse Reynaert die slechts uit is op zijn eigen genot. Wanneer hij Hermeline voorhoudt dat 'volgzaamheid [...] geen deugd [is],'⁹⁵ breekt hij niet alleen met een pedagogische traditie, maar laat hij zich kennen als een twintigste-eeuwse vos die redeneert langs de lijnen van de lessen uit het recente verleden van zijn bewerkers. *Reinaert de Vos* van J.P. Zoomers-Vermeer en *Reinaert de Vos* van Jan Mens zijn bewerkingen van dezelfde brontekst en houden een vergelijkbaar pleidooi voor vrijheidsdrang als Jan Ligthart in zijn schooleditie, maar dat pleidooi had minder dan een halve eeuw later een totaal andere lading gekregen.

88 Ligthart, 'Over het kantje' 64o.

89 Zie onder andere Jolmers, 'C. Joh. Kieviet'; Van Hichtum, 'Prikkelletteratuur'; Elberts, 'De kinderlijke leeswoede'.

90 Ligthart, 'Over het kantje' 64o.

91 Ibidem 636.

92 Zoomers-Vermeer, *Reinaert* 129.

93 Mens, *Reinaert* 166.

94 Ibidem 168.

95 Ibidem.

Het zijn maar dieren

Al hadden zij waarschijnlijk Reynaert niet op het oog, identificatiemogelijkheden vormden ook een graadmeter voor de opvoeders, onderwijzers en schrijvers die in de onderzochte periode óver jeugdliteratuur schreven. In diverse publicaties hebben zij de leesfasen, die kinderen volgens hen doorliepen, uiteengezet. Dit ging al dan niet vergezeld van een lijst met aanbevolen boektitels die, volgens de schrijvers van de stukken, aan de eisen van de betreffende leesfase voldeden. Unaniem werden dierenverhalen ingedeeld in een vroege fase van de leesontwikkeling. Daalder (1928, 1938, 1941) deelde ze in bij ‘de kleuterleeftijd’, die bij hem tot zeven jaar liep.⁹⁶ Volgens Van Tichelen (1928) gold dit alleen als het om ‘de dieren thuis’ ging, daar de belevingswereld van de kleintjes beperkt bleef tot de onmiddellijke omgeving. Tussen de acht en tien jaar kregen de kinderen volgens hem belangstelling voor het zelf lezen van ‘dier-toneeltjes’, waarna de kinderen vanaf hun twaalfde gingen grijpen naar informatieve boeken over het dierenleven en de natuur.⁹⁷ Identificatie op basis van een directe overeenkomst tussen de lezer en het personage speelde volgens Daalder en Van Tichelen dus vooral op jonge leeftijd een belangrijke rol. Volgens Daalder zou het jonge kind in de dierenverhalen – door hem samen met de sprookjes ingedeeld onder de noemer ‘fantastische vertellingen’ – zijn eigen emoties herkennen. Het ontmoette er ‘figuren, in wie deze gevoelens gestalte aannemen, caricaturaal voor den volwassene, maar voor hem de openbaringen van emoties uit het eigen wezen, in vergroot formaat en geabstraheerd uit het verwarrende complex, waaruit hij zelf niet wijs kan worden.’⁹⁸

Was dus aanvankelijk het didactische karakter van de *Reynaert* de voornaamste reden om het verhaal, al dan niet in gekuiste vorm, aan kinderen voor te leggen, sommige bewerkers uit de onderzochte periode voerden een ander argument aan. Het *Reynaert*-verhaal is immers een verhaal met louter dieren in de hoofdrol. Als kinderen zich, vanwege een ontwikkelingspsychologische of sociale verwantschap – misschien zelfs vanwege beide – zo goed met dieren konden identificeren, leek het voor de hand te liggen om dit verhaal uit het nationale literaire erfgoed voor hen uit te kiezen. Maar juist de veronderstelling dat kinderen zich gemakkelijk met dieren kunnen identificeren, noodzaakte de bewerkers ertoe om een rechtvaardiging te vinden voor het bewerken van het verhaal met een misdadige hoofdpersoon, die ondanks zijn onverantwoorde gedrag en zijn criminele vergrijpen als overwinnaar uit de bus komt. Liepen de onschuldige kind-lezers immers niet het gevaar zich vanwege die affiniteit met het dierkarakter dusdanig met die schurk te identificeren dat zij zelf tot soortgelijke daden overgingen? Er is bijna geen bewerking waarin niet op de een of andere manier aandacht aan dit gevaar is besteed.

Zoals we in hoofdstuk 5 zagen, hebben bewerkers verschillende oplossingen gevonden. Een aantal van hen heeft het einde van het verhaal veranderd. Zo werd

96 Daalder, ‘Wat ze willen’; Daalder, ‘Over kinderlectuur’; Daalder, ‘Rondom het kinderboek’.

97 Van Tichelen, *Over boeken* 30-38.

98 Daalder, ‘Rondom het kinderboek’ 90.

Reynaert in het nieuwe, antirevolutionaire einde van Louwerses bewerking alsnog gestraft wordt voor zijn daden. De anonieme bewerker van de bewerking *Reintje de Vos*, die in 1875 bij J. Vlieger uitkwam, heeft geen verhaallijn toegevoegd, maar liet juist een deel van het verhaal weg. De verteller doet verslag van een paar vrij willekeurig gekozen 'booze streken' uit *Van den vos Reynaerde*, *Reynaerts historie* én *De fabels van Aesopus*, die bovendien nog eens flink zijn vereenvoudigd. Bruins geschiedenis is bijvoorbeeld nog wel te herkennen, maar Tibeert is gereduceerd tot een 'lief poesje, dat hij [Reintje] gaarne voor zijn ontbijt wilde gebruiken'.⁹⁹ Aan Reintjes streken wordt vervolgens abrupt een einde gemaakt als de dieren hem voor het gerecht dagen en de koning besluit om hem op te hangen. Het recht zegeviert, net als bij Louwerse:

En of Reintje al huilde en om genade smeekte, het hielp hem geen zier, hij werd, ten aanschouwe van het geheele hof, aan een boom gehangen, als gerechte straf voor al zijn euvel-daden.¹⁰⁰

Voor de tweede manier om identificatie van de jonge lezers met de slechte hoofdpersoon te voorkomen, hebben de bewerkers de methode van *Reynaerts historie* overgenomen: lezers werden ofwel in een voor- of nawoord, ofwel in de bewerking zelf gewaarschuwd voor onpure types zoals Reynaert. 'Daarin schuilt een goede les voor u, kinderen!' konden de lezers in het voorwoord bij de anonieme *Reynaert*-bewerking uitgegeven bij R. van der Velde in 1907 lezen. 'Er zijn vele "Reintjes" in de wereld; gij zult er wel ontmoeten. Herinnert u dan het lot van Bruin, den beer, en Hinze, de wilde kat, en luistert niet naar hen als ze van uw zelfzucht trachten gebruik te maken, om u in hun macht te krijgen.'¹⁰¹ Hiermee sloeg de bewerker twee vliegen in een klap. Naast een sociale predikte hij ook een karaktervormende moraal: de lezers werden zowel gewaarschuwd zich te hoeden voor menselijke Reynaerts, als gemaand om geen gehoor te geven aan eigen egoïstische neigingen. Andriessen (circa 1900) sloot af met het populaire 'Een vos verliest wel zijn haren, maar nimmer zijn streken.'¹⁰² Slempekens (1929) meende echter dat kinderen een dergelijke waarschuwing voor vos en vos-achtigen niet nodig hadden. Hij verwoordde de vraag van kritische bemiddelaars zelf in zijn voorwoord: 'Zou dit bijtend scherpe dierenepos, waarin ten slotte de sluwe booswicht met de winst gaat strijken, [...] uit moreel oogpunt wel te gebruiken zijn?'¹⁰³ Zijn antwoord was vanzelfsprekend bevestigend. Hij noemde weliswaar de voorbereiding op 'onzer van "reinaerdije" doortrokken maatschappij' als reden, maar hechtte meer waarde aan het feit dat de beschreven sluwheid de jonge lezers zou aansporen tot het ontwikkelen van een kritisch lees- en moreel oordeelsvermogen:

99 Anoniem, *Reintje de Vos* z.p.

100 Ibidem.

101 Anoniem, *Reinaard* z.p.

102 Andriessen, *Reintje* 178.

103 Slempekens, *Reinaerde* VII.

De cynisch wreede slimigheidjes van de ‘onghetrauwen scal’, hoe treffend ook gedramatiseerd, zijn eerder geschikt om ergernis dan om bijval te wekken [...]. Bovendien kan een verhaal, dat, zonder prikkeling der zinnen, aanspoort tot critiek, en aldus het zedelijk oordeel scherpt, ongetwijfeld de moraliteit ten goede komen.¹⁰⁴

Slempkes had veel vertrouwen in de morele capaciteiten van zijn jonge lezers. Toch heeft hij zijn overtuiging in de bewerking zelf nog een extra bescherm laagje meegegeven. De lezers worden voortdurend op Brechtiaanse wijze uit het verhaal gehaald, doordat hij de bewerkte tekst heeft gelardeerd met Middelnederlandse citaten, zoals ik in hoofdstuk 4 heb laten zien. En de nadruk dat het verhaal zich niet in de mensen- maar in de dierenwereld afspeelt, ligt als *second skin* tussen Reynaerts schurkenstreken en het ethisch geweten van zijn jonge lezers. Het verhaal eindigt met de woorden: ‘Voor Reinaerts valsheid had de dierenwereld zich, ook na *dese avonture* nog steeds te hoeden tot den huidigen dag...’¹⁰⁵

Op deze wijze bestreed een derde groep *Reynaert*-bewerkers het identificatiegevaar. Ondanks de vermeende kinderlijke verwantschap met dieren benadrukten zij in hun bewerkingen juist het verschil tussen dieren en mensen, dus tussen de dierpersonages en de kind-lezers. Daarmee beroofden zij het verhaal weliswaar op zijn minst deels van de spiegelfunctie van de originele geschiedenis, maar zij creëerden ook afstand tussen Reynaert als slechte protagonist en de jonge, ontvankelijke lezers. Het afbakenen van de grens tussen het dierlijke en het menselijke fungeerde als een markering van sociale normen, zoals in het eerder aangehaalde slot van de bewerking van Kuhfus (1931).¹⁰⁶ De verteller constateert dat Reynaert slimmer is dan alle andere dieren samen en dat hij zich ook door ‘slimme en dikwijls *beel leelijke* streken’ verdedigt, maar de lezers worden afgeraden dat na te doen. Want ‘daar is Reinaart een dier voor. Zonder verstand. Maar een meisje en een jongen hebben *wel* verstand. Die mogen zich *nooit* verdedigen door slimme, leelijke streken.’¹⁰⁷

Wanneer het om kinderliteratuur gaat, bieden dierpersonages auteurs meer dichtelijke vrijheid dan menselijke hoofdpersonen, betoogt Tucker. De grotere existentiële afstand tussen het dierpersonage en de menselijke lezer, die in het geval van literatuur voor volwassenen de mogelijkheid biedt om taboeonderwerpen aan te snijden of censuur te vermijden, geeft schrijvers van kinderboeken de ruimte de personages in extremere situaties terecht te laten komen. Zo voorzag de dubbele identiteit, deels dier, deels mens, van Reynaert en zijn medespelers de bewerkers van een fictieve speelruimte om de personages te laten switchen tussen beide hoedanigheden. Al naar gelang de bewerkers het nodig achtten voor de plot, de boodschap of de emotionele toestand van hun lezers konden zij de personages dan weer tot het dierenrijk laten behoren, dan weer expliciet de mensenmaatschappij laten weerspiegelen.

104 Ibidem vii.

105 Ibidem 145.

106 Vgl. Joosen en Vloeberghs, *Uitgelezen jeugdliteratuur* 86-92.

107 Kuhfus, *Reinaart* 86.

In de inleiding bij de katholieke toneelbewerking van Frieling (1931) werden bezorgde volwassen hiermee gerustgesteld. Reynaert is 'écht gemeen en de braven en vromen komen er bekaaid af en het is heelemaal geen stichtelijk verhaal en er is geen moraal', gaf de schrijver van de inleiding toe. Toch achtte hij het verhaal geschikt voor jongeren, want het was 'maar een dierenverhaal':

Het is maar een beer, die door eigen vraatzucht en hebzucht ten val komt, het zijn maar dieren, een kat, een wolf, een leeuw, die door Reinaert bedrogen worden en die het ook dubbel en dwars verdienen dat ze gruwelijk worden beetgenomen. [...] Het zijn maar een schaap en een haas [...].¹⁰⁸

Dat de kinderen het verhaal ook als een spiegel konden beschouwen, kwam op de tweede plaats. Het ging er blijkbaar eerst om de volwassenen ervan te overtuigen dat het niet de menselijke samenleving was die hier werd gerepresenteerd. De karakterontwikkeling van de kinderen zou via de dierpersonages wel positief beïnvloed kunnen worden: 'We ontdekken in de dieren, die hun verdiende loon krijgen, allerlei ondeugden, die hij heeft, en hij, en hij, en die dan ook waarlijk zooveel voorkomen onder de menschen, dat we werkelijk niet lang behoeven te zoeken, of we vinden ze bij velen!'¹⁰⁹

Het ontkennen van de spiegelfunctie van de originele satire door expliciet op de verschillen tussen de dierenwereld in het *Reynaert*-verhaal en de mensenwereld van de lezers te wijzen, gebeurde niet alleen in bewerkingen voor kinderen. In het negentiende-eeuwse Engelse literaire tijdschrift *Fraser's Magazine* worstelde de Britse historicus James Anthony Froude (1852) met zijn morele geweten omtrent zijn liefde voor de valse vos. 'It seemed beyond sophistry to whitewash him,' schreef hij in een essay dat hij aan zijn ethische dilemma wijdde. 'Murder, and theft, and adultery, sacrilege, perjury, lying – his very life is made of them. On he goes to the end, heaping crime on crime, and lie on lie.'¹¹⁰ Nadat Froude besloten had deze gewetenskwestie te onderzoeken en bij andere mensen te rade was gegaan, bleek het oordeel over de duivelse vos interessant genoeg genderbepaald te zijn. Vrouwen hadden unaniem een hekel aan Reynaert en veroordeelden met de vos ook zijn schepper. Mannen daarentegen gaven toe sympathie, zelfs bewondering voor de schalk te voelen. Ze rechtvaardigden hun waardering voor de vos door een beroep te doen op Descartes:

Others urged what we said above, that the story was only of poor animals that, according to Descartes, not only had no souls, but scarcely even life in any original and sufficient sense, and therefore we need not trouble ourselves.¹¹¹

108 Frieling, *Van den vos Reinaerde* 7.

109 Ibidem 8.

110 Froude, 'Reynard' 277.

111 Ibidem 280.

Afb. 28 F.H. van Leent,
*Snaakse avonturen van
 Reintje de Vos* (1900).

De ‘dialectiek van nabijheid en afstand, herkenning en vervreemding’¹¹² kwam ook tot uiting in de illustraties. In het prentenboek van een anonieme *Reynaert*-bewerker, uitgegeven bij J. Vlieger (1875), zijn de dieren weliswaar natuurgetrouw getekend, maar zij dragen allemaal een soort semi-middeleeuws kostuum, de mannen overigens zonder bedekking van het onderlijf. Bovendien staan ze op twee poten, recht op als mensen dus. Daartegenover heeft Reynaert op twee kleiner uitgevoerde illustraties zijn menselijke kenmerken afgelegd. De ene illustratie verbeeldt de scène waarin Reynaert wordt opgehangen, de andere een tweegevecht tussen de vos en de beer, een scène die overigens niet in de tekst voorkomt en ook niet in het oorspronkelijke verhaal, want daar gaat het om een tweegevecht tussen de vos en de wolf. Door Reynaert juist op deze illustraties weer volledig dier te laten zijn, heeft de bewerker de afstand tussen de personages en de lezers vergroot. Hij heeft er voor gekozen om de gewelddadige scènes niet te censureren, maar geweld werd voor de jonge lezers van *Reintje de Vos* van Vlieger voorgesteld als iets dat behoorde tot de dierenwereld, een verandering met een onmiskenbaar moralistisch oogmerk.

112 Joosen en Vloeberghs, *Uitgelezen jeugdliteratuur* 84.

Afb. 29 W. Heskes in: P.A.E. Oosterhoff, *Reinaart de vos* (Bussum: Gebroeders Koster 1922) 32.

Afb. 30 Anoniem in: Agatha, *Reintje de Vos* (Rotterdam: Jac. G. Robbers 1872) z.p. [collectie Koninklijke Bibliotheek].

Van Leent (1900) heeft in zijn prentenboek niet alleen de kostuums, maar ook de hele setting van het verhaal naar de mensenwereld verplaatst. De omslag toont Reintje, die met een leesbrillette op zijn neus in een rieten stoel *Het Poeliers Nieuwsblad* leest. Aan het hof van de koning nippen Nobels onderdanen met gesteven kraagjes op Biedermeier stoeltjes van de wijn. Het gezelschap wordt bediend door een aap.

Ook in het stripachtige prentenboek van Oosterhoff (1922) dragen de dieren kleren, ditmaal wel broeken en schoenen. De kleding bedekt het hele lichaam en uit de mouwen komen mensenhanden. Alleen aan de koppen is te zien dat de personages dieren zijn. Deze bewerking is, net als die van Van Leent, in de mensenwereld geplaatst. De dieren wonen in huizen met naambordjes op de deur en Grimbert de das neemt zelfs, heel Nederlands, de fiets om Reinaart te gaan halen.

Het prentenboek van Agatha (1872) is de enige bewerking waarin de dieren op de illustraties als dieren worden voorgesteld. Op een van de eerste prenten is te zien hoe Reynaert een haan in zijn hals grijpt. Bovendien lopen de dieren gewoon op vier poten en, op een enkele koninklijke bontcape na, hebben ze geen kleren aan.

7.4 De hond van Robinson

Margadant-van Arcken beschrijft hoe dieren in kinderboeken tot aan 1900 voornamelijk als middel in de zedelijke opvoeding van de lezers werden gebruikt. Ze fungeerden als voorbeeld en werden slechts geduld omwille van hun nut. Het dier was 'als "een schaap met vijf poten", waarvan de vier natuurlijke poten worden ver-

waarloosd en de vijfde poot een opvoedkundige taak heeft opgedragen gekregen.¹¹³ In de eerste helft van de twintigste eeuw zag zij het dierbeeld in kinderboeken drastisch veranderen. De nadruk werd minder gelegd op de superioriteit van de mensen opzichte van het dier en het dier kreeg een vanzelfsprekende plaats binnenshuis toebedeeld: ‘Tot ongeveer 1926 moet een zwerfhond nog een heldendaad verrichten om zijn plaats in huis definitief te verdienen, daarna is dat niet meer nodig. Dat wil niet zeggen dat heldendaden van dieren niet meer voorkomen, maar ze zijn niet meer nodig om als huisdier geaccepteerd te worden.’¹¹⁴ Volgens Margadant-van Arcken heeft de *Vom Kinde Aus*-beweging ervoor gezorgd dat er niet langer een opvoedkundige moraal op dieren werd geprojecteerd. Dieren mochten voortaan dierlijk zijn, zoals kinderen kinderlijk mochten zijn. Dat dierpersonages een grote rol in de jeugdliteratuur bleven vervullen wijst er volgens haar op dat auteurs ‘goed doorhadden’ hoe belangrijk dieren voor kinderen zijn.¹¹⁵

In twintigste-eeuwse kinderboeken werd niet alleen rekening gehouden met de veranderde plaats van dieren in het leven van kinderen, er is ook meer aandacht voor de manier waarop kinderen hun relatie met de dieren beleven. In 1929 publiceerde Jean Piaget het boek *The child's conception of the world*. Het tweede deel van dit boek is gewijd aan het ‘kinderlijk animisme’. Onder kinderlijk animisme verstond Piaget het door kinderen toekennen van een bewustzijn en intenties aan bomen, planten, natuurverschijnselen, levenloze objecten en ook aan dieren. Animisme was eerder in verband gebracht met kinderen. Meestal werd het gekoppeld aan het evolutionistische kindbeeld dat in de vorige paragraaf is besproken, zoals in *Totem und Tabu* (1912-1913) van Sigmund Freud. Freud had het animisme van primitieve mensen omschreven als een projectie van menselijke gevoelens en emoties op niet-menselijke organismen en objecten: ‘Zij bevolken de wereld met een enorm aantal onstoffelijke wezens, die hun goedgezind dan wel kwaadgezind zijn; zij schrijven deze geesten en demonen het veroorzaken van natuurprocessen toe en menen dat niet alleen de dieren en planten, maar ook de onbezielde dingen in de wereld door hen worden beziel.’¹¹⁶ De gelijkschakeling van het kind met de primitieve mens werd door Piaget echter genuanceerd:

If we use it here in speaking of the child it is as if we were deciding out of hand the question as to whether these similar beliefs were identical for the primitive and the child. But such is not the case. We shall use the word ‘animism’ simply as a generic term, leaving the question open whether the various types of animism have the same or distinct psychological origins.¹¹⁷

Piaget schreef kinderlijk animisme niet toe aan projectie, maar aan het onvermogen van kinderen om onderscheid te maken tussen het psychische en het fysische. Aan de

113 Margadant-Van Arcken, *Dierenjuf* 122.

114 Ibidem 128.

115 Ibidem 132.

116 Freud, *Totem en taboe* 113.

117 Piaget, *The child's conception of the world* 170.

hand van experimenten en gesprekken met kinderen stelde hij vast dat jonge kinderen geen onderscheid kunnen maken tussen bewustzijn en bestaan en al helemaal niet tussen bewustzijn en beweging. Hij concludeerde ook dat naarmate kinderen ouder worden animisme wordt gereduceerd tot antropomorfisme: het toekennen van een bewustzijn aan niet-menselijke objecten beperkt zich steeds meer tot alleen dieren.

De verbreiding van Piagets onderzoeksresultaten viel samen met een 'verkinderlijking' van de dieren in de bewerkingsgeschiedenis van *Robinson Crusoe*. Vooral de hond van Robinson maakte op dat gebied een ontwikkeling door, hij kreeg een steeds grotere rol. Waar er in de *Reynaert* sprake is van een tekstoverstijgende ontmoeting tussen mens en dier – mensen lezen over dierpersonages – vindt de ontmoeting in *Robinsons Crusoe* plaats op het niveau van de plot. In het originele verhaal vertelt Robinson hoe hij op het wrak van het vergane schip de oude scheepshond nog in leven vond, toen hij er proviand en gereedschap ging zoeken. Hij trof er bovendien twee scheepskatten aan. Beide katten nam hij mee aan land en de hond zwom zelf achter hem aan van het schip naar het eiland. Jarenlang was deze hem een trouwe dienaar, vertelt Robinson: 'I wanted nothing that he could fetch me, nor any Company that he could make up to me, I only wanted to have him talk to me, but that would not do.'¹¹⁸ Na deze korte lofzang wordt de hond echter niet veel meer genoemd. Over zijn dood rapporteert Robinson slechts zakelijk: 'My dog was a pleasant and loving companion to me for no less than sixteen years of my time, and then died of mere old age.'¹¹⁹

In de bewerkingen voor kinderen kreeg de hond, en vooral de belevingswereld van de hond, beduidend meer aandacht. De nadruk ligt steeds op de functie van de hond als vriend, die Robinsons eenzaamheid verdrijft. Illustratief is de blijdschap die Beversluis (1908) zowel de hond als Robinson toeschrijft in de scène waarin Robinson de hond op het scheepswrak vindt:

Nauwelijks had ik voet aan boord gezet, of luid blaffend sprong de scheepshond op mij af. Wat ik toen gevoelde, kan ik onmogelijk beschrijven. Ik omhelsde het dier letterlijk, streedde het, gaf het de liefste namen; het dier was niet minder blij en gaf zijn verrukking op allerlei wijze te kennen: hij blafte, likte me, kwispelstaarte, sprong om me heen, liep weg, kwam weer terug, in één woord, hij was uitgelaten en toonde zijn blijdschap, zooals alleen een hond dat kan. Nu voelde ik me niet meer verlaten, 'k had een vriend, van wiens trouw ik verzekerd kon zijn.¹²⁰

Wanneer deze Robinson in zijn dagboek het lijstje met gelukken bij ongelukken opstelt, voegt hij de hond aan het laatste geluk toe. Tegenover 'Ik heb niemand om mee te spreken, niemand om mij te troosten of te helpen' staat nu niet alleen de meevaller van het bereikbare, gestrande scheepswrak en de spullen die hij daar vond, maar als eerste de hond.¹²¹

118 Defoe, *Robinson Crusoe* 64.

119 Ibidem 180.

120 Beversluis, *Robinson* 23.

121 Defoe, *Robinson Crusoe* 66; Beversluis, *Robinson* 42.

Afb. 31 Anoniem in:
H.C.J., *Robinson Crusoe en
andere verhalen* (Amster-
dam: Hecozet circa 1930) III.

Vooraf vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw speelde de hond een grotere rol dan in het origineel. In de versie van Henriëtte Blauw (192x) heeft hij zelfs een cruciaal aandeel in de afwikkeling van de plot. 'Bruno, kom eens hier, ouwe jongen!' roept Blauws Robinson wanneer hij hem op het schip ziet liggen. In deze bewerking is de hond een huisdier, een waakhond, een vriend, een hulpkracht, een gesprekspartner, zelfs een verlosser tegelijk. Hij krijgt een mand en bewaakt Robinsons spullen. Bovendien praat Robinson voortdurend tegen hem. Via de hond vertelt hij de kind-lezers wat hij onderneemt om te overleven en wat hem op het eiland allemaal overkomt. De ik-vertelinstantie uit het origineel is weliswaar vervangen door een auctoriale vertelinstantie, door de hond tot een gesprekspartner te bombarderen is het perspectief deels behouden. Het verhaal is er bovendien levendiger door geworden, want er is geen sprake van een achteraf vertellende, maar

van een belevende ik-verteller en dat maakt het een stuk gemakkelijker om met hem mee te leven. "Een koning kan het niet beter in zijn rijk hebben dan ik," zegt Robinson tegen zijn hond als hij er in geslaagd is een woning te timmeren en heeft ontdekt dat hij in de hangmat die hij uit het schip heeft meegenomen lekkerder slaapt dan op een bed van veren.¹²²

Kinderen hebben een voorkeur voor een wereld waarin ook dieren zich gedragen naar de morele maatstaven van de mens, verklaarde Piaget. In het egocentrische wereldbeeld van jonge kinderen zijn gebeurtenissen niet slechts menselijk gemotiveerd (intentioneel), maar draaien zij ook allemaal om hen. Zelfs wanneer kinderen ouder worden en inzien dat hun behoeften niet noodzakelijk door de hele wereld gedeeld worden, blijven zij er toch lange tijd vanuit gaan dat de wereld om hen heen hen in ieder geval begrijpt:

[...] this feeling of communion should colour all his vision of the World. Nature must appear peopled with being either favourable or disquieting. Animals, as has often been noted, cause feelings of this sort and the child certainly has the impression at times of being understood by them or sometimes of making himself understood.¹²³

Dat Robinson de hond ook als zijn gelijke beschouwt, blijkt uit het vervolg van zijn verhaal tegen Bruno:

Alleen zou ik wat meer onderdanen tot mijn beschikking willen hebben, om ons te bedienen. Het eten zal hier niet vanzelf op tafel komen, Bruno, dat verzeker ik je. Ja, ik vraag me af, hoe lang we nog met onze levensmiddelen toekomen. Zoo heel groot is onze voorraad niet meer. Maar naar 't frissche grasveld, vóór onze hut te oordeelen, lijkt de grond me nogal vruchtbaar. Wie weet, kameraad, wat een verrassingen we hier nog vinden.¹²⁴

Een lange zakelijke verhandeling over de vruchtbaarheid van het land en Robinsons aanvankelijke angst voor honger is hier teruggebracht tot enkele opgewekte opmerkingen tegen zijn hond, die via de verteller antwoord geeft: 'Bruno kwispelde met z'n staart en begon blij te blaffen. 't Was of hij verstond wat zijn meester zei en zich reeds op een onderzoekingsstocht verheugde.'¹²⁵ Jolmers (1921) kende Robinson de hond zelfs gedachten toe: 'Je bent toch een rare baas! dacht hij zeker.'¹²⁶

Wanneer Robinson ziek wordt, neemt het perspectief van de hond, en de andere dieren, het verhaal in Blaauws bewerking over. In plaats van de beleving van Robinson, konden de kinderen lezen wat de dieren dachten en voelden tijdens de meest angstige en in het origineel meest cruciale dagen van Robinsons verblijf op het eiland. In feite heeft Blaauw een vergelijkbare strategie toegepast als de anonieme *Reynaert*-bewerker van Vlieger die, om de kind-lezers te beschermen tegen een te gruwelijke weergave van wat er in de wereld kan gebeuren, Reynaert en de andere dieren tijdelijk ontdeed van hun menselijke trekken zodat de gevechten en

122 Blaauw, *Robinson* 18.

123 Piaget, *The child's conception of the world* 246.

124 Blaauw, *Robinson* 18.

125 Ibidem 18-19.

126 Jolmers, *Robinson* 85.

ter dood veroordelingen alleen in het dierenrijk plaatsvonden. Blaauw behoedde de kinderen ervoor zich te identificeren met ziekte en angst voor de dood door hen de beleving van Robinson te onthouden en een beroep te doen op het kinderlijke vermogen zich met dieren te identificeren, in dit geval dieren die voor hun welzijn afhankelijk zijn van Robinson, zoals kinderen dat van volwassenen zijn. Zij konden dus wel degelijk meeleven met de ernst van de situatie, maar in een afgeleide en daardoor afgezwakte vorm en bovendien vanuit een positie die zij wellicht zelf wel eens hadden meegemaakt:

En de papegaai deed niet minder zijn best [...]. 't Was of hij begreep dat hij zijn snaterbekje dicht moest houden en geen humeur mocht toonen. Tegen Bruno was hij vriendelijker dan ooit, omdat hij zag, hoe goed de hond voor zijn meester zorgde. Beide dieren hadden het nog nooit zoo moeilijk gehad als in deze angstige dagen, want niet alleen durfden ze zich niet bewegen als hun meester was ingedommeld, maar ook kregen ze haast geen eten.¹²⁷

Even zijn de dieren als kinderen, met een zieke ouder die zij zoveel mogelijk moeten ontzien, een situatie die in veel kinderboeken voorkomt. Ze moeten stil zijn, mogen geen ruzie maken en er wordt niet voor hen gezorgd.

Blaauw heeft de waarde van Robinsons hond niet alleen uitgedrukt in de sterke band die de man met het dier heeft. Ook op het niveau van de plot is de hond in haar bewerking onmisbaar. Het is namelijk Bruno die de voorzet voor een aantal sleutelmomenten in het verhaal geeft. De belangrijkste scène is die waarin hij de voetstap op het strand ontdekt. De voetstap is de schakel tussen Robinsons eenzame jaren, met slechts de natuur en de dieren om hem te helpen overleven, en de periode daarna, waarin andere mensen weer een rol gaan spelen. Het is letterlijk de stap van het overleven door het (leren) bedwingen van de natuur naar overleven door het onderwerpen van medemensen. En Bruno de hond brengt hem daar naartoe. Nadat hij er veel langer dan gewoonlijk op uit is geweest om een vogel voor het middagmaal te vangen, maakt Bruno Robinson duidelijk dat hij mee moet komen:

Dicht bij de zee gekomen, stond Bruno plotseling stil en begon te blaffen. Daarop holde hij weer naar zijn meester, likte z'n beide handen en liep, met dezelfde vaart als zoëven, naar zee terug. Dit spelletje herhaalde hij net zoo lang, tot Robinson bij de plek was gekomen, waar blijkbaar iets bijzonders te zien was. 'Sapperloot, Bruno, wat is dat!' riep hij, verstijfd van schrik, op den grond starend. 'Hier is een mensch geweest.' 'k Zie den afdruk van zijn voet duidelijk in 't zand.'¹²⁸

Behalve de voetstap waarschuwt Bruno Robinson ook voor de aanwezigheid van de 'wilden' en hij wijst hem erop dat een van Vrijdags vijanden, ondanks een flinke slag op zijn hoofd, nog niet dood is.¹²⁹ Bruno is dus niet alleen afhankelijk van Robinson, maar Robinson ook van Bruno. Zonder de hond had de man het niet overleefd. Zonder de hond had in het geval van deze bewerking ook de plot het niet overleefd. Bruno is een onmisbaar 'personage'. Deze bewerking kent hiermee in

127 Blaauw, *Robinson* 34.

128 Ibidem 36.

129 Ibidem 44 en 51.

feite niet één maar twee hoofdpersonen: Robinson en zijn hond. Afhankelijk van de situatie en de boodschap die ze wilde overbrengen, heeft Blaauw de mogelijkheden tot meeleven zo gemanipuleerd dat de kinderen zich dan eens met het ene, dan weer met het andere personage konden identificeren.

Wanneer Vrijdag arriveert en de rol van vriend, kind, helper en gesprekspartner overneemt, sterft de hond. Robinsons zakelijke verslag van de dood van het dier uit het origineel is vervangen door een dramatische sterfscène, waarin de hond de volle aandacht krijgt van Robinson, van Vrijdag, van de verteller en daarmee ook van de lezer:

Op den dag van zijn sterven legde Bruno nog eenmaal zijn kop op de knie van zijn baas, zooals hij dat vroeger gewend was geweest. Daarna keek hij het vertrek rond, waarin ze samen zooveel prettige uurtjes hadden doorgebracht en... sloot voor altijd de oogen. Bij den dooden hond knielde de forsche, sterke Robinson Crusoë zoo diep verslagen neer, alsof hij een van zijn naaste bloedverwanten verloren had.¹³⁰

In Blaauws bewerking sterft Bruno de hond als Robinsons gelijke. In alle bewerkingen van de jaren twintig, dertig en veertig van de twintigste eeuw heeft Robinsons hond een grotere rol toebedeeld gekregen, zij het dat geen van de andere werkers zo ver is gegaan als Blaauw. In de meeste bewerkingen heeft het dier ook een naam gekregen: Bruno bij Blaauw (192x), Toby bij Marits (1934) en York bij Mens (1948). Ook bij Goeverneur (1871) heet hij Toby, wat opnieuw een bewijs zou kunnen zijn dat de werkers elkaars versies kenden. Louwerse was in 1869 al zo ver gegaan alle dieren die Robinson op het eiland om zich heen verzamelt een naam te geven: zijn papegaai heet Papje, de hond Ami en de geit Lize – de naam die de Robinson van Mens (1948) overigens aan een van de katten zou geven, ter nagedachtenis aan zijn moeder. Louwerses beschrijving (1888 [1869]) van Robinsons leven met de dieren schurkte bovendien al aan tegen de latere bewerkingen, waarin de dieren menselijke eigenschappen kregen toebedeeld:

Als oudste in den familiekring, bekleedde Papje de eereplaats; dat wil zeggen: hij zat op den schouder van zijn meester, en wachtte daar geduldig op de brokjes, welke deze hem toereikte. Duurde het hem soms al te lang, voor hij iets kreeg, dan begon hij te roepen: 'Robinson, eten, eten!' De tweede plaats werd ingenomen door Ami, den poedel, die steeds aan de rechterhand van Robinson zat. Wanneer hij ongeduldig werd, gaf hij zulks te kennen door op te zitten en dan vertrouwelijk den poot op Robinsons arm te leggen. Aan de linkerzijde zat Lize, de oudste der zoogenaamde huisgeiten; deze wachtte altijd geduldig af, wat er voor haar overbleef.¹³¹

Binnen de bestudeerde negentiende-eeuwse *Robinson*-bewerkingen is Louwerses bewerking echter een uitzondering.

130 Ibidem 61.

131 Louwerse, *Robinson* (1888 [1869]) 164.

7.5 Vrijdags glundere snuit

Net als de eerder beschreven bewerkingen van *Tijl Uilenspiegel* en *Gulliver's Travels* verkondigden veel bewerkingen van *Robinson Crusoe* ook een moraal over de manier waarop mensen met dieren om dienden te gaan. De bok die Robinson in het origineel had willen laten verhongeren om hem te temmen, springt bij Gruys-Kruseman (1929) uit de valkuil: 'Ging ik zelf in den kuil, dan kon het dier gevaarlijk worden, en als ik hem er niet uit haalde, zou hij daar verhongeren. [...] Wat was ik blij, toen het beest met een grooten sprong er uitkwam en wegluchtte.'¹³² Met kerst krijgt de kat van Robinson in Mens' bewerking (1948) een stuk vlees, 'want ook een kat behoort in de feestvreugde te delen'.¹³³ Maar de diervriendelijke ideologie werd in sommige bewerkingen via een meer verborgen strategie aan de man gebracht. In hoofdstuk 5 heb ik laten zien hoe Robinson zich in de bewerkingen ontwikkelde van een ongehoorzame, gekwelde man tot een jonge held met wie kinderen zich mochten identificeren. De Robinson van Marits (1934) behoort tot deze laatste categorie. In zijn bewerking staan Robinsons moed en doorzettingsvermogen centraal. Dat hij volhardt ondanks zijn beproevingen maakt van hem een held. En wanneer hij ook zijn aanvankelijke ongehoorzaamheid jegens zijn ouders heeft rechtgezet, staat niets de jonge lezers nog in de weg om zich met hem te vereenzelvigen. Schijnbaar terloops heeft Marits ook Robinsons zorg voor dieren vermeld: 'Geen dier was bang voor den man, dien ze elken morgen zagen, dien hen nooit kwaad deed.'¹³⁴

Goed zijn voor dieren werd door Marits gepresenteerd als een vanzelfsprekende handelwijze van Robinson. Het gevolg van de keuze om Robinson, in tegenstelling tot het origineel, in deze bewerking vanaf het begin als een held met een benijdenswaardig heldhaftig karakter neer te zetten, is dat al zijn karaktereigenschappen en elke manier van handelen automatisch positief gewaardeerd worden en bovendien gemarkeerd worden als inherent aan het zijn van een held. Het is een slinkse manier om een moraal te vermommen. Suleiman noemt dit 'de techniek van het amalgaam'.¹³⁵

De techniek van het amalgaam is een van de inhoudelijke uitingsvormen van redundantie (zie hoofdstuk 1). De aansporing om je ouders te gehoorzamen vormt er een goed voorbeeld van. Deze boodschap is reeds door het hele verhaal heen verweven, maar werd daarbovenop in sommige bewerkingen nog eens expliciet door Robinson of door de verteller verkondigd aan einde van het verhaal. Met de techniek van het amalgaam worden de karaktereigenschappen van een personage gekoppeld aan de waardering van dat personage, iets dat bijvoorbeeld ook veel gebeurt in sprookjes en volksverhalen, en in formuleliteratuur, zoals misdaadseries,

132 Gruys-Kruseman, *Robinson* 71.

133 Mens, *Robinson* 57.

134 Marits, *Robinson* 92.

135 Suleiman, *Authoritarian fictions* 149-197.

waarin 'de goeden' uiterlijke kenmerken en karaktereigenschappen als knapheid, lengte, bescheidenheid, eerlijkheid en moed toegeschreven krijgen en de 'slechten' lelijk, laf en jaloers zijn. Het is een soort *package-deal*: moed valt altijd samen met goed en jaloezie is een eigenschap die alleen boze stiefzusters hebben. Het amalgaam in Marits' bewerking bestaat uit de koppeling van Robinsons heldendom aan zijn goede omgang met de dieren op het eiland. Impliciet kregen kind-lezers de boodschap dat zij, als zij een held zoals Robinson wilden worden, net als hij vriendelijk voor dieren moesten zijn, een moraal die uiteindelijk niet verschilt van die van moralistische kinderboeken uit voorgaande periodes.

Dezelfde techniek, maar dan in omgekeerde volgorde, is gebruikt in de beschrijving van Robinsons (eerste) indruk van Vrijdag. In het origineel leidt Robinson uit zijn uiterlijk af dat hij anders is dan de andere wilden, beter dan de andere wilden: 'He had all the Sweetness and Softness of an *European* in his Countenance [...]. The Colour of his Skin was not quite black, but very tawny; and yet not of an ugly yellow nauseous tawny, as the *Brasilians*, and *Virginians*, and other Natives of *America* are.'¹³⁶ In de bewerking van Blaauw (192x) ziet Robinson aan Vrijdags gedrag ten opzichte van dieren dat hij goed is:

Hoewel de nieuwe eilandbewoner een wilde was en lang niet voor een kleintje vervaard, boezemde hij dadelijk vertrouwen in. [...] De goede man scheen veel van dieren te houden, want nadat hij even met zijn tien vingers door zijn zwarte haarbos gegaan was, ging hij naar den pegeaai toe en streekte hem vriendelijk over den kop.¹³⁷

Deze beschrijving van Vrijdag impliceert dat iemand die goed met dieren kan omgaan ook wel een goed mens moet zijn. Was Robinson dus goed voor dieren omdat hij een held was, Vrijdag kon zijn beschermeling worden omdat hij goed voor dieren bleek.

Daar staat tegenover dat Vrijdag in veel bewerkingen zelf werd vergeleken met een dier: 'De melk slurpte hij op als een dier en van het vleesch rukte hij met zijn scherpe tanden zomaar de brokken af,' schreef Jolmers (1921).¹³⁸ Ook Mens (1948) heeft Vrijdags omgang met eten als dierlijk getypeerd: hij smakt met zijn mond als hij honger heeft, en als blijkt dat hij geen bestek kan hanteren, staat Robinson hem toe zijn bord leeg te slurpen, 'hetgeen hij onder luid lippengestak snel ten uitvoer bracht'.¹³⁹ Zijn Vrijdag kan ook als een aap in bomen klimmen en zwemmen als een vis, waarbij zijn gezicht wordt omschreven als een 'glundere snuit'.¹⁴⁰ In de bewerking van Louwerse wordt Vrijdag samen met de hond voor de ploeg gespannen.¹⁴¹ En als hij niet weet hoe hij een ladder moet gebruiken, doet hij Robinson in de be-

¹³⁶ Defoe, *Robinson Crusoe* 205.

¹³⁷ Blaauw, *Robinson* 53-54.

¹³⁸ Jolmers, *Robinson* 149.

¹³⁹ Mens, *Robinson* 132-133.

¹⁴⁰ *Ibidem* 150.

¹⁴¹ Louwerse, *Robinson (1888 [1869])* 202.

werking van Gruys-Kruseman (1929) denken aan een hond van zijn ouders, die ooit jankend onderaan de trap stond omdat hij er niet op durfde. In dit fragment wordt Vrijdag zowel met een dier als met een kind vergeleken:

Och, hoe komiek stapte hij, 't leek wel een klein kind, dat nog nooit een trap heeft opgelopen. Ik herinnerde mij een hond bij mijn ouders thuis, die altoos onderaan de trap stond te janken en er niet op dorst! Daardoor schoot ik zoodanig in den lach, dat ik er pijn in de zijde van kreeg, ik wist me den tijd niet te herinneren, dat ik zoo smakelijk gelachen had.¹⁴²

Volgens Margadant-van Arcken diende het benadrukken van de eigenheid van dieren in kinderboeken de emancipatie: zoals het kind steeds meer kind mocht zijn, zo mocht het dier steeds meer dier zijn.¹⁴³ Maar de morele waardeoordelen over de menselijke bestaanswijze mochten misschien niet langer zonder meer overgeplaatst worden naar de bestaanswijze van het dier, het verschil tussen mens en dier werd sterker benadrukt dan ooit. De aanvankelijk als dierlijke getypeerde Vrijdag moest wel worden opgevoed tot 'mens'. Naast de connectie tussen de primitieve mens en het kind verbeeldde de bewerkers hem dus ook als een figuur waarin de verwantschap tussen het kind en het dier tot uiting kwam. In Vrijdag kwamen de diervriendelijke ideologie van de Nederlandsche Kinderbond en de nieuwe humanitair-idealistische bewegingen samen met sociale, antropologische en ontwikkelingspsychologische theorieën over de verwantschap tussen kinderen, dieren en het primitieve. In de typering van zijn gedrag zijn kinderlijk, dierlijk en primitief conceptuele synoniemen van elkaar. Maar uiteindelijk kwamen ook de meest 'moderne' bewerkingen weer terug bij de oudste functie van dieren in kinderboeken: de zedelijke opvoeding van de lezer. Een held is goed voor dieren en Vrijdags vriendelijk omgang met dieren werd aangevoerd als een bewijs voor zijn goede karakter. Dat de natuur- en diervriendelijke moraal op deze manier tot een min of meer verborgen ideologie beperkt bleef en niet, zoals de karaktervormende deugden uit het vorige hoofdstuk, pamflettistisch van de pagina's spatte, wil niet zeggen dat de literaire missie van de bewerkers heel ergens anders lag, al was het propageren van dierenliefde misschien niet hun belangrijkste oogmerk. Juist de vanzelfsprekendheid waarmee zij dieronvriendelijke passages censureerden en diervriendelijkheid tot een van de natuurlijke eigenschappen van hun heldhaftige hoofdpersonen rekenden, versterkte de kracht van de moraal. Nooit zouden zij het wagen de dieren te laten plagen. Dat was toch niet meer dan logisch?

142 Gruys-Kruseman, *Robinson* 118.

143 Margadant-Van Arcken, *Dierenjuf* 132.